

ﷺ

عظمت مصطفیٰ

داعی تحریک خلافت و بانی تنظیم اسلامی
ڈاکٹر اسرار احمد رحمۃ اللہ علیہ
جی ھک فکرا نگیز خطاب جو سنتی ترجمو

بمقام: فورسیز نزال لاہور، پھرین جولاء ۱۹۹۹ع

ناشر

انجمن خدام القرآن سند
کراچی

ڪتاب جو نالو: عظمت مصطفيٰ ﷺ

مقرر: ڊاڪٽر اسرار احمد رحمۃ اللہ علیہ

ترجمو: ابو يحيٰ محمد اسحاق پنهور

چپائيندڙ: مدير شعبه مطبوعات انجمن خدام

القرآن سنڌ - ڪراچي

B-375، پهرين منزل، علامه شبير احمد

عثماني روڊ، بلاڪ - 6، گلشن اقبال، ڪراچي

ٽيليفون: 021-34993436-7

مقام اشاعت: شعبه مطبوعات قرآن اڪيڊمي ياسين آباد

شارع قرآن اڪيڊمي بلاڪ 9،

فيڊرل بي ايريا، ڪراچي

ٽيليفون: 021-36806561

اي-ميل: publications@quranacademy.com

چاپيندڙ: القادر پرنٽنگ پريس - ڪراچي

تعداد: 1100

چاپو پهريون: جنوري 2015ع

عظمت مصطفيٰ ﷺ

داعي تحريڪ خلافت ۽ باني تنظيم اسلامي
و موسس انجمن خدام القرآن
ڊاڪٽر اسرار احمد رحمۃ الله عليه
جو هڪ فڪر انگيز خطاب

بمقام : فور سيزنز هال لاهور، پهرين جولاءِ 1999ع

معزز حاضرین! توهان کي معلوم آهي ته منهنجي اڄ جي تقرير جو موضوع آهي عظمت مصطفيٰ ﷺ. ان موضوع تي سڀ کان پهرين ته مون کي ڪجهه تهذيبي نقطا توهان جي سامهون رکڻا آهن ته نبي اڪرم ﷺ جي زندگيءَ جا مختلف رخ آهن. هڪ ته پاڻ ﷺ جو مقام ۽ مرتبو ۽ عظمت بحیثیت نبي ۽ رسول ۽ ٻيو آهي پاڻ ﷺ جو مقام بلند ۽ عظمت بحیثیت انسان. وري انسان جي حیثیت سان به پاڻ ﷺ جي زندگي جو هڪڙو رخ روحانیت جو آهي، يعني پاڻ ﷺ جو مقام ۽ مرتبو روحاني اعتبار سان ۽ ٻيو رخ عام انساني معاملات جو آهي. جنهن مان هر انسان کي هر صورت ۾ ضرور گذرڻو پوي ٿو ۽ اهو مختلف حیثیتن سان هن دنيا ۾ رهي ٿو. عظمت محمدي ﷺ جا جيڪي مختلف رخ آهن، انهن مان ڪجهه جي باري ۾ اها ڳالهه چڱيءَ طرح سمجهي ڇڏڻ گهرجي ته انهن مان ڪجهه رخن جو بيان ته ڇا پر انهن جي سمجهه ۽ شعور ۽ فہم به اسان جي لاءِ ناممڪن آهي. هڪ سادو مثال آهي ته جهڙي طرح ڪنهن حڪيم يا ڊاڪٽر جو مقام، مرتبو ۽ ان جي فني محارت جو اندازو ٿورو گهڻو جي ٿي سگهي ٿو ته صرف ڪنهن حڪيم يا ڊاڪٽر کي ٿي ٿي سگهي ٿو اهڙي طرح ڪنهن انجنيئر جي پنهنجي ڪم ۾ ڪهڙي حیثیت آهي ان جو ٿورو گهڻو جيڪر اندازو ٿي سگهي ٿو ته اهو به صرف ان ڪم جي ڄاڻو کي ٿي ٿي سگهي ٿو نه ڪي ڪنهن ٻئي کي. تنهنڪري نبيءَ جي حیثیت سان نبي اڪرم ﷺ جو مقام ۽

مرتبو ڇا آهي، ان جي سمجھ صرف ڪنهن نبيءَ کي ئي ٿي سگهي ٿي، ڪنهن غير نبيءَ جي لاءِ اهو محال عقلي آهي جو اهو سمجھي سگهي. وري اهو ته ڪنهن به اداري يا فرم ۾ ڪنهن ماڻهوءَ جي ڇا حيثيت آهي ان جو اندازو به صرف اهو ماڻهون ئي ڪري سگهي ٿو جيڪو ان کا مٿاهين حيثيت وارو هجي ڇو ته ان کان هيٺ جيڪو ماڻهون هوندو اهو صرف ان ڏانهن ڏسي ئي سگهندو، ان جي لاءِ اهو ممڪن ئي نه آهي ته پاڻ کان بلند مقام ۽ مرتبي جي انسان جي مقام ۽ مرتبي کي سمجھي سگهي. بجاءِ اهو ته ڪو به عام انسان يا غير نبي حضور ﷺ جي مقام ۽ مرتبي جو اندازو ڪري سگهي. اهڙي طرح روحاني اعتبار سان حضور ﷺ جو مقام ۽ مرتبو ڇا آهي؟ ظاهر آهي ته اسان جهڙي عام انسان لاءِ ان جو شعور ۽ سمجھ ممڪن ئي نه آهي. انهن مان ڪجهه ڳالهيون مان توهان جي اڳيان عرض ڪيان ٿو.

ڪجهه ڳالهيون جي باري ۾ ته پاڻ حضور ﷺ به اهو واضع ڪيو آهي ته توهان جي لاءِ اهو ناممڪن آهي ته توهان ان جو اندازو ڪري سگهو. مثال طور حضور ﷺ صوم وصال رکندا هئا. صوم وصال ان روزي کي چوندا آهن ته توهان اڄ روزو رکيو ۽ شام جو ان کي افطار نه ڪيو ۽ اهو روزو رات کان گذري اڳئين ڏينهن تائين هليو ۽ اهو پئي ڏينهن شام جو وڃي افطار ڪيو ويو، ته اهو ٻن ڏينهن جو صوم وصال ٿيو، اگر اهائي ڳالهه اڳيان ٽئين ڏينهن تائين هلندي ته اهو ٽن ڏينهن جو صوم وصال ٿيندو. پاڻ ﷺ اهو صوم وصال رکندا هئا، پر پنهنجي ساٿين صحابه ڪرام رضي الله تعالى عنهم کي منع ڪندا هئا. جنهن تي ڪنهن ساٿي رضي الله تعالى عنه سوال ڪيو، ته پاڻ ﷺ فرمايو: **وَالَكُمْ مِثْلِي** (۱) توهان مان ڪير آهي جيڪو مون جهڙو آهي؟ **إِنِّي أَسْنَعُ عِنْدَ رَبِّي** مان ته پنهنجي رب وٽ رات گذاريندو آهيان..... **مُوَيَّعِينَ وَيَسْتَعِين** هو مونکي ڪارائيندو آهي ۽ پياريندو آهي. اسان جي لاءِ ڪهڙي طرح ممڪن آهي ته اسان حضور ﷺ جي ان رات گذارڻ جو تصور به ڪري سگهون جيڪا الله وٽ گذرندي هئي، ان جي حالت ۽ ان جي ڪيفيت ڇا هوندي هئي؛ اهو کائڻ ۽ پيئڻ ڪهڙو هوندو

(۱) صحيح مسلم، ڪتاب الصيام، باب الثاني من الوصال في الصوم وصحيح البخاري (ڪجهه مختلف لفظن) ڪتاب الاعتصام بهال

ڪتاب و السنة، باب ما يكره من التمتع والتزام في العمد والقلوب الدين.

هو. معلوم ٿيو ته اها ڳالهه به اسان جي دائري کان ٻاهر آهي. اها ته ٿي اسان جي ڳالهه، پر مان سمجهان ٿو ته وڏي کان وڏي ولي الله ۽ وڏي کان وڏي صوفيءَ جي لاءِ به اهو ممڪن نه آهي ته هو حضور ﷺ جي روحاني حيثيت جو پورو پورو ادراڪ ڪري سگهي.

انهن پنهنجي رخن کان جڏهن اسان جي سمجهه، شعور ۽ ادراڪ عاجز آهن ته ان جو مفهوم اهو ٿيو ته ان کي بيان ڪرڻ يا بيان ڪرڻ جي ڪوشش ڪرڻ تمام وڏي خطا ۽ تمام وڏي غلطي آهي. اها وڏي خطا ڪهڙي طرح سان آهي؟ هڪ سادي مثال سان اها ڳالهه به سمجهه ۾ اچي ويندي. ڪنهن ڳوٺاڻي جي ڪاٺي مشڪل هئي جيڪا ڪنهن شهري ماڻهون حل ڪري ڏني، اهو شخص ڊپٽي ڪمشنر هو، پر ان ڳوٺاڻي ان کي دعا ڏني ته الله توهان کي تپيدار ڪري، ڇو ته ان ڳوٺاڻي لاءِ سڀ کان وڏو عهدو تپيدار جو هو، ان جي ٿورڙي قلم جي چرپر سان ان جي زمين ڪنهن ٻئي جي نالي ٿيو وڃي، انهيءَ جي قلم جي هڪڙي حرڪت سان ڍل معاف ٿيو وڃي، سڄا اختيار ان هاريءَ يا ڳوٺاڻي جا ان تپيدار جي هٿ ۾ آهن. ان کي ڪهڙي خبر ته هو جنهن شخص کي تپيدار ٿيڻ جي دعا ڏني رهيو آهي ان جا اختيار ڪهڙا آهن، اهو ڪهڙي مقام بلند تي ويٺو آهي ۽ تپيدار کان وٺي ڊپٽي ڪمشنر تائين ڪيترا عهدا آهن جيڪي وچ ۾ موجود آهن، جنهن کي هو تپيدار ٿيڻ جي دعا ڏني رهيو آهي.

انڪري انديشو اهو آهي ته اسان جيڪر حضور ﷺ جي انهن مقامات بلند کي بيان ڪرڻ جي ڪوشش ڪنداسين ته شديد خطرو آهي ته اسان حضور ﷺ جي توهين جو سبب بڻجنديس، ان جي لاءِ ته پاڻ ﷺ جي مقام جو ڪماحقه (پورو جو پورو) ته بيان ممڪن ئي نه آهي ۽ جڏهن پاڻ ﷺ جي مقام جو ڪماحقه بيان ممڪن ئي نه آهي ته اسان پنهنجي تصور جي مطابق بيان ڪنداسين ۽ جيڪو تمام گهڻو گهٽ هوندو حضور ﷺ جي اصل مقام ۽ مرتبي جي اعتبار سان ۽ اهڙي طرح توهين ٿيندي. شيخ سعدي هن سڄي گفتگو کي نهايت سادگي سان پنهنجي ٻن شعرن ۾ بيان ڪيو آهي ته:

يَا صَاحِبَ الْجَمَالِ وَيَا سَيِّدَ الْبَشَرِ
مِنْ وَجْهِكَ الْبُخَيْرُ لَقَدْ نُورُ الْقَمَرِ
لَا يُنِكَ الثَّنَاءُ كَمَا كَانَ حَقُّهُ

بعد از خدا بزرگ توئي قمه مختصر

”حضور ﷺ جي ثنا جو جيترو حق آهي اسان جي لاءِ اهو ممڪن ئي نه آهي. تنهنڪري، لَا يُنِكَ الثَّنَاءُ كَمَا كَانَ حَقُّهُ بس اسان کي رڳو اهو چئي ۽ ان ڳالھ جي ئي جهوليءَ ۾ پناه وٺي آهي ته بعد از خدا بزرگ توئي قصه مختصر. الله کان پوءِ پاڻ ﷺ جي ئي هستي بلند ترين ۽ عظيم ترين آهي.“

ان کي ڪهڙي طرح بيان ڪيون، ڇا بيان ڪيون، اسان جو تصور، تصور کان به اڳتي تخيل به سڃدي ۾ ڪريو پيو آهي جو ان مقام بلند ۽ مقام رفيع جو ادراڪ ۽ شعور به ڪري نٿو سگهجي. انهيءَ ڳالھ کي تمام خوبصورت انداز ۾ غالب بيان ڪيو آهي ته:

غالب ثنا، خواجہ بہ يزدان گذشتيم

کان ذاتِ پاک مرتبہ دان محمد ﷺ است

”اسان آنحضور ﷺ جي ثنا ۽ حمد کي الله جي حوالي ڪري ڇڏيو آهي اسان ان جي ڪوشش به نٿا ڪريون، ان لاءِ جو اهائي ذات پاڪ آهي جيڪا محمد ﷺ جي مقام ۽ مرتبي کان واقف آهي.“

پاڻ ﷺ جي زندگيءَ جا سمجھ ۾ اچڻ جو ڳاڙھ

مون ٻن رخن کان حضور ﷺ جي مقام ۽ مرتبي کي پنهنجي بيان جي دائري کان بلند و بالا، برتر، اعليٰ و ارفع سمجهيو آهي ۽ انهيءَ ڪري بيان کان خارج قرار ڏنو آهي. اسانجي سمجھ ۾ حضور ﷺ جي عظمت جا جيڪي رخ ٿورا گهڻا اچي سگهن ٿا اهي آهن پاڻ ﷺ جي عظمت بحیثیت انسان، پر انهن جو به تجزيو ڪنداسين ته ان جا به بيشمار پهلو آهن. مثال طور:

حضور ﷺ جي حیثیت ۽ پاڻ ﷺ جو مقام بحیثیت سپه سالار ڇا هو؟

اهو وڏن وڏن جرنيلن کان پڇو ته پاڻ ﷺ مختلف غزوات ۾ جيڪي جنگي
 حڪمت عمليون اختيار ڪيون ان ۾ پاڻ ﷺ ڪهڙي محارت جو ثبوت ڏنو
 آهي. جڏهن ته پاڻ ﷺ بدر کان پهرين ڪنهن به جنگ ۾ حصو نه ورتو آهي.
 بدر کان پهرين ڪجهه مهمات ۾ شريڪ رهيا آهن، پر باقائده جنگ جي نوبت
 نه آئي هئي. پر دنيا دنگ آهي ته جنگ جي مهارت ۽ ان جي حڪمت عملي
 کي جوڙڻ ۽ متعين ڪرڻ ۾ پاڻ ﷺ ڪيتري صلاحيت ۽ قابليت جو ثبوت
 ڏنو آهي. وري ڪنهن سان صلح ڪرڻو هوندو هئن ته صلح جي ڳالهه ٻولهه
 Negotiations ۾ پاڻ ﷺ ڪهڙي محارت، واقفيت ۽ اهلليت جو مظاهرو ڪيو
 آهي؟ صلح حديبه هجي، ميثاق مدينه هجي يا ان کان اڳ يثرب جي مختلف
 قبيلن کي هڪ ٻئي سان ملائڻ لاءِ پاڻ ﷺ جيڪي معاهده ڪيا آهن. انهن
 جو مطالعو ڪيو ته عقل دنگ رهجي وڃي. قاضي القضاء Chief Justice جي
 حيثيت سان پاڻ ﷺ جو مقام ۽ مرتبو ڇا آهي؟ اڄ به دنيا ۾ Judiciary جا
 جيڪي اصول آهن، اهي سڀ جا سڀ محمد رسول الله ﷺ جا عطا ڪيل
 آهن. مثال طور: ڪنهن به مقدمي ۾ هڪڙي ڌر کي ٻڌي فيصلو نه ڪريو،
 جيستائين ٻيءَ ڌر کي نه ٻڌي وٺو. هي اصول پاڻ ﷺ جو بيان ڪيل آهي،
 شڪ جو فائدو ملزم کي ڏنو ويندو، الزام لڳائڻ واري کي نه. اهو فيصلو
 مُحَمَّد رسول الله ﷺ جو آهي. اهڙي طرح هي اصول به پاڻ ﷺ ڏنو ته ڀلي
 سئو ڏوهاري ڇڏي وڃن پر هڪڙي به بيگناهه کي سزا نه ملڻ گهرجي. عالمي
 سطح تي پورو موجوده Judiciary جو نظام انهن ئي اصولن تي قائم آهي، اها
 بي ڳالهه آهي ته اسان وٽ Corruption خانو خراب ڪيو آهي. اصول غلط نه
 آهن، Judiciary جا اصول ته محمد رسول الله ﷺ جا ڏنل آهن. اسان جي
 خيانت، اسان جون بد اعماليون، اسان جون جانبداريون، اسان جو وڪجي وڃڻ،
 اسانجو سياسي ماڻهن جو هٿيار ٿي وڃڻ وغيره، اهي شيون آهن جن عدليه
 جو خانو خراب ڪيو آهي، پر جيستائين اصولن جو تعلق آهي اهي ته ساڳيا
 ئي آهن جيڪي محمد عربي ﷺ ڏنا آهن.

ان کان به ٿورو هيٺ اچو، ته پاڻ ﷺ جو پيءُ جي حيثيت سان ڪردار ڇا آهي؟ اهو حضرت فاطمهؓ کان پڇو. بحیثیت مڙس پاڻ ﷺ جي عظمت ڇا آهي؟ اهو حضرت عائشهؓ کان پڇو، حضرت ام سلمهؓ کان پڇو، حضرت حفصهؓ کان پڇو. وري هڪ ناني هئڻ جي حيثيت سان پاڻ ﷺ جي عظمت ۽ ڪردار ڇا هو؟ حضرت عمر فاروقؓ کان پڇو، حضرت ابوبڪرؓ کان پڇو. جيترا به انساني معاملن ۾ سگهن ٿا، انهن جي لحاظ سان پاڻ ﷺ جي عظمت ۽ ڪردار جي بلندي ٿوري گهڻي اسان جي سمجه ۾ اچي سگهي ٿي.

عظمتِ مُصْطَفِي ﷺ بحیثیت هڪ انقلابي

اهڙيءَ طرح هڪ داعي جي حيثيت سان پاڻ ﷺ جو ڇا ڪردار آهي؟ هڪ مربي جي حيثيت سان پاڻ ﷺ جو ڇا مقام آهي؟ هڪ معلم جي حيثيت سان پاڻ ﷺ جو ڇا مقام آهي؟ هڪ مزڪي جي حيثيت سان پاڻ ﷺ جو ڇا مقام آهي؟ هي سڀ اهي رخ آهن جيڪي ڪجهه نه ڪجهه اسان جي سمجه ۾ اچي سگهن ٿا، انهن جو ڪجهه ادراڪ ۽ شعور اسان ڪري سگهون ٿا. پر هنن سڀن حيثيتن يعني داعي، مربي، مزڪي، معلم، مبلغ کي جيڪر مان هڪ لفظ ۾ جمع ڪرڻ چاهيان يعني هڪ انقلاب جي لاءِ سڏيندڙ ۽ هڪ انقلاب عظيم آڻڻ واري جي حيثيت سان پاڻ ﷺ جو مقام ۽ مرتبو ڇا آهي؟ ٻين لفظن ۾ اسان جن رخن سان حضور ﷺ جي عظمت کي سمجهي سگهون ٿا، انهن مان سڀ کان نمايان رخ اهو آهي ته پاڻ ﷺ جن جيڪا تبديلي آندي يا اصطلاحن جيڪو عظيم انقلاب آندو، ان انقلاب جو مطالعو ڪيو وڃي، ان جي نتيجن تي غور ڪيو وڃي، ان جي لاءِ جيڪا جدوجهد ٿي آهي ان ۾ جيڪي مرحلا آيا آهن، انهن جي باري ۾ غور ڪيو وڃي ته واقعي حضور ﷺ جي اصل عظمت نمايان ٿي سامهون اچي ٿي. تنهنڪري اهو آهي پاڻ ﷺ جي عظمت جو اهو رخ جنهن جو اعتراف پوري دنيا ڪيو آهي ۽ ان جي شاهدي به پوري دنيا ڏئي ٿي.

غير مسلمان جو اعتراف ۽ شاهدي

حقيقت اها آهي ته ويهين صدي ان اعتبار سان نمايان ترين صدي آهي ته پوئين صدين جي دوران حضور ﷺ جي ذات مبارڪ سان جيڪو حسد غير مسلمان ۾ ملي ٿو، اهو آهستي آهستي هن صديءَ ۾ اچي گهٽ ٿيو آهي. هن صديءَ جي دوران پاڻ ﷺ جي ان رخ سان عظمت جو اعتراف ۽ اقرار رفته رفته ۽ تدريجن پوري دنيا ۾ ٿيو آهي. هن صدي جي بلڪل شروع ۾ 1920ع ۾ برٽن لاءِ هال لاهور ۾ ايم. اين. راءِ Roy, N.M هڪ ليڪچر Lecture ڏنو جنهن جو موضوع هو The Historical Role of Islam. هي ڪتاب اڄ به ڀارت ۾ شايع ٿئي ٿو، جنهن کي بمبئي جو هڪ ناشر شايع ڪري ٿو. مون حيدرآباد دکن ۾ ان جو هڪ نسخو ڏٺو آهي، پر پاڪستان ۾ ڪٿي موجود نه آهي. ايم. اين. راءِ ڪير هو؟ هي ڪميونسٽ انٽرنيشنل جو ميمبر هو. 1917ع ۾ روس ۾ اشتراڪي انقلاب آيو ۽ ان کانپوءِ پوري دنيا ۾ انجي شهرت ٿي آهي. ان کان پوءِ عالمي سطح تي ڪميونزم جي جيڪا تنظيم ٺهي اها ڪميونسٽ انٽرنيشنل چورائيندي هئي. پوري دنيا ۾ جيڪي چوڻي جا انقلابي ليڊر هئا اهي هن تنظيم جا ميمبر هئا. ايم. اين. راءِ ڀارت جي طرفان ان جو ميمبر هو ۽ تمام وڏو انقلابي هو. پر هو The Historical Role of Islam ۾ صاف صاف چئي ٿو ۽ وڏي تفصيل سان بيان ڪري ٿو ته تاريخ انساني جو عظيم ترين انقلاب اهو هو جيڪو محمد عربي (رسول الله ﷺ) آندو آهي. حضور ﷺ ۽ ان جي ساٿين ﷺ جنهن تيزيءَ سان فتحون حاصل ڪيون آهن ۽ عراق، شام، ايران، مصر جنهن تيزيءَ سان فتح ڪيا، جڏهن ته ان تيزيءَ سان تاريخ انساني ۾ فتحون اڳ ۾ به ٿيون آهن، جيڪي رڪارڊ تي آهن، مثال طور: سڪندر اعظم مقدونيہ کان هليو هو، جنهن کي هاڻي Macedonia سڏين ٿا، ۽ درياءُ بياس تائين پهتو، جنهن تيزيءَ سان هو علائقا فتح ڪندو هتي پهتو حقيقت اها آهي ته اهو پنهنجي جڳهه تي تمام وڏو مثال آهي. هي ته

اوله کان اوپر ڏانهن هليو هو، جڏهن ته اٽيلا اوپر کان اولهه ڏانهن ويو هو. چين جي اتر کان صحراءِ گوبي مان نڪري ڊينور جي وادي تائين وڃي پهتو هو. پر M.N Roy چوي ٿو ته هنن فاتحن جو فتحون صرف ملڪن جي فتح ڪرڻ جي هوس جو نتيجو هيون. هو هنن کي صرف Brute Military Campaigns قرار ڏيندي چوي ٿو ته انهن جي نتيجي ۾ ڪابه نئين تهذيب يا ڪابه نئين تمدن وجود ۾ نه آئي، دنيا ۾ ڪابه نئين روشني نه پکڙي، ڪو به علم جو نئون دور نه آيو. جڏهن ته محمد عربي ﷺ ۽ پاڻ ﷺ جي جان نثارن ﷺ جي جدوجهد جي نتيجي ۾ جيڪي فتحون وڏي تيزي سان ٿيون آهن انهن جي نتيجي ۾ هڪ نئي تمدن، نئي تهذيب، علم جي روشني، ۽ انساني قدرن جو واڌارو وجود ۾ آيو آهي. هڪ اهڙو معاشرو وجود ۾ آيو جيڪو هر طرح جي ظلم ۽ زيادتي کان پاڪ هو، ان ۾ ڪو به سياسي جبر نه هو، ان ۾ معاشي استحصال نه هو، ان ۾ ڪا به سماجي هيٺ مٿاهين نه هئي. جيئن علامه اقبال محمد رسول الله ﷺ جي باري ۾ چيو آهي ته:

در شهبان حرا ضوت گزید
قوم و آئین و حکومت آفرید

دنيا ۾ پيا به وڏا وڏا ماڻهون رهيا آهن جن سالن جا سال غارن ۾ وڏيون وڏيون رياضتون ڪيون آهن، پر محمد عربي ﷺ ڪجهه ڏينهن جيڪي غار حرا جي اڪيلائي ۾ گذاريا آهن اهي ڪيترا Productive ۽ ڪيترو ان جو نتيجو ظاهر ٿيو آهي جو هڪ نئين قوم، نئون تمدن، نئون آئين ۽ حڪومت وجود ۾ آئي آهي. هيءُ آهي پاڻ سڳورن ﷺ جي اها عظمت جنهن جو اظهار 1920ع ۾ M.N Roy هن صديءَ جي پهرين چوٿائيءَ جي آخري سالن ۾ ڪيو، جيڪو مسلمان نه هو، هندو ڪميونسٽ هو.

ٻئي پاسي ويهين صديءَ جي آخري چوٿائي جي شروعاتي سالن ۾ آمريڪا ۾ ڊاڪٽر مائڪل هارٽ جو ڪتاب The Hundred 1980ع ۾ منظر عام تي آيو. جنهن ۾ هن پوري معلوم انساني تاريخ جو جائزو ورتو آهي ته تاريخ

جي هن سفر جي دوران ڪهڙين ڪهڙين شخصيتن هن تاريخ جي وهڪري جو رخ موڙيو آهي. هن اهڙن هڪ سئو ماڻهن کي چونڊي انهن تي ڪتاب لکيو آهي ۽ انهن جي اندر به درجي بندي Gradation ڪئي آهي ته ڪهڙي شخص سڀ کان وڌيڪ تاريخ جي وهڪري کي متاثر ڪيو آهي ۽ سڀ کان وڌيڪ ڳنڍيل انداز ۾ ان کي موڙيو آهي ۽ هو محمد رسول الله ﷺ کي پهرئين نمبر تي آڻي ٿو. ان ڪتاب جو ليکڪ تا حال عيسائي آهي، اڃان جيئرو آهي. پر حضرت عيسيٰ کي ٽئين نمبر تي آندو اٿس، جڏهن ته نيوتن کي ٻئين نمبر تي آندو اٿس، نيوتن جي فزڪس جهڙي نموني سان تاريخ انساني کي متاثر ڪيو آهي ان ۾ حقيقتن ڪوبه شڪ نه آهي. سائنس ۽ ٽيڪنالاجي جي هن پوري Explosion جي شروعات نيوتن آهي. شخصيتن جي چونڊ ۽ درجي بنديءَ ۾ ليکڪ ڪوبه مذهبي رخ سامهون نه رکيو آهي ۽ نه ئي پنهنجي عقيدن کي سامهون رکيو اٿس. پر ان جو موضوع اهو آهي ته تاريخ انساني ۾ ان جي وهڪري کي موڙڻ واريون شخصيتون ڪهڙيون ڪهڙيون آهن. انهن ۾ پهرئين نمبر تي محمد رسول الله ﷺ، نمبر ٻه تي نيوتن، نمبر ٽي تي حضرت عيسيٰ عليه سلام آهي. مسلمانن مان صرف هڪ بي شخصيت کي هن ان فهرست ۾ شامل ڪيو آهي ۽ اهو آهي حضرت عمر فاروق رضه جنهن کي هن پنجاهين نمبر تي آندو آهي.

اتي هڪ سوال اڀري ٿو بلڪه هن خود ان سوال کي اٿاريو آهي ته مان هڪ عيسائي آهيان ۽ عيسائي هوندي محمد رسول الله ﷺ کي پهرئين نمبر تي ڪهڙي اعتبار سان رکي رهيو آهيان؟ ان جو جواب به هو پاڻ ئي ڏئي ٿو:

This is because he is the only person supremely successful in both the religious and the secular fields

هي هڪڙو گهرو ۽ معنيٰ خيز جملو آهي. پر ان کي سمجهڻ جي لاءِ پهرين اهو سمجهڻو پوندو ته هاڻوڪي عالمي ماحول، انساني زندگي کي ٻن جدا جدا خانن ۾ تقسيم ڪري ڇڏيو آهي. هڪ مذهب جو خانو آهي جنهن جو تعلق

اجتماعيت سان نه آهي ان جو تعلق صرف انفراديت سان آهي هر فرد کي اجازت آهي جنهن کي چاهي مڃي، جنهن تي چاهي يقين رکي، هڪڙي خدا کي مڃي سئو کي مڃي، ڪنهن کي نه مڃي. ان کي پوري آزادي حاصل آهي، جنهن کي چاهي پوڄي، پٿرن کي پوڄي، تارن کي پوڄي، چنڊ کي پوڄي، ايسٽائين جو اعضاء تناسل کي پوڄي، اهو سڀ نيڪ آهي ۽ ان جي اجازت به آهي. پر اهو معاملو انفرادي آهي. ان ۾ ڪجهه عبادتن جي رسمن Rituals کان علاوه ڪجهه ماڻهون سماجي ريتن رسمن Social Customs کي به شامل ڪن ٿا. مثال طور، ٻار ڄائو آهي ته ان جي خوشي ڪيئن ملهائون، ڪو مري ويو آهي ته ان جي مڙھ کي ڪيئن ٽانيڪو ڪجي؟ دفن ڪيون، ساڙيون يا ڪنهن ميدان ۾ رکي ڇڏيون ته پکي پکڻ کائي وڃن وغيره وغيره اها آزادي آهي. پر هي ٽي شيون عقيدا Dogma، عبادت جا طريقا Rituals، ۽ سماجي رسمن Social Customs جو تعلق انفرادي زندگي سان آهي. جڏهن ته ٻئي پاسي معاشرتي، معاشي ۽ سياسي نظام جو تعلق زندگيءَ جي سيڪيولر ميدان سان سمجهيو وڃي ٿو، جنهن جو ڪنهن مذهب سان ڪوبه تعلق نه آهي. ان تي ماڻهون پاڻ غور ڪندا، انهن جا نمائندا پاڻ ۾ ملي ويهندا ۽ غور ڪري فيصلو ڪندا ۽ اهي ملي اڪثريت راءِ سان جيڪا ڳالهه طئي ڪري وٺن انهن سماجي قدرن کي پڪيڙيو ويندو، جيڪو به اڪثريت سان طئي ڪري وٺن ته هي سماجي برائون آهن انهن کي ختم ڪيو وڃي ته انهن کي ختم ڪيو ويندو ۽ جي هو شراب جي اجازت ڏيڻ چاهين ته اجازت ڏين جي پابندي لڳائڻ چاهين ته پابندي لڳائي ڇڏين. زنا کي قابل دست اندازي، پوليس ڏوهه قرار ڏيڻ چاهيندا ته ڏئي وٺندا، اگر زنا ٻل رضا آهي ته اها ڪابه ڏوهه واري ڳالهه نه آهي، اگر ڪنهن مڙس جي حق تلفي ٿي آهي ته هو وڃي ۽ ڪنهن سول عدالت ۾ وڃي ڪيس داخل ڪري. اهڙي نموني سان جي چاهيندا ته ٻن مردن جي شادي کي به قانوني حيثيت ڏئي ڇڏيندا ته هڪ مرد، ملڪي قانون ۾ جيڪر مڙس جي حيثيت رکندو ته ٻيو وري زال جي حيثيت ۾

هوندو. چئبو ته سماجي، معاشي ۽ سياسي معاملن ۾ ڪنهن به مذهب جو ڪوبه تعلق نه آهي ڇو ته اها Secular field of life آهي.

هاڻي سمجهو ته ڊاڪٽر مائڪل هارٽ جي چوڻ جو مقصد اهو آهي ته انسانن جي تاريخ ۾ جيتريون به عظيم شخصيتون آهن، اهي يا ته هڪ طرف بلند آهن ته ٻئي پاسي انهن لاءِ ڪابه جڳهه نه آهي ۽ جيڪي ٻئي پاسي بلند آهن ته اڳئين پاسي انهن جي ڪابه جڳهه نه آهي بلڪل ٻڙي، پر ٿي سگهي ٿو ته ٻڙي مان به ڪم نه هلي ۽ ڪا منفي قدر ان کي ڏيڻي پوي. مثال طور، اوڀر ۾ گوتم ٻڌ، اولهه ۾ حضرت مسيح، ٻنهي جي مذهب ۽ روحانيات جي ميدان ۾ پوئلڳن جي تعداد جي مقدار سان ڪيتري عظمت آهي پر رياست، سياست ۽ معاملات ملڪي ۾ انهن جو ڪو به مقام، ڪوبه حصو ۽ مرتبو نه آهي، بلڪل ٻڙي. اهڙي طرح ٻئي پاسي اٿيلا هجي، يا سکندر اعظم هجي يا ٻيا به وڏا وڏا حڪمران جيڪي دنيا ۾ گذريا آهن اهي سيڪيولر ميدان ۾ ته تمام مٿاهين ٿي آهن پر مذهبي ميدان ۾ ايتري ته پستي جو شڪار آهن جو ٿي سگهي ٿو ته ٻڙي مان به ڪم نه هلي ٻڙي کان به گهٽ ڪا رقم ڏيڻي پوي، خاص ڪري سکندر اعظم جي لاءِ ته ڪا ڪاٿو رقم اٿڻي پوندي. ڊاڪٽر مائڪل هارٽ جو چوڻ هي آهي ته پوري انساني تاريخ ۾ صرف ۽ صرف هڪ ئي انسان آهي The only person آهي جو ٻنهي ميدانن ۾ انتهائي مٿاهين چوڻي ٿي آهي.

He is the only person supremely successful in both the religious and the secular fields

ان جي چوڻ جو مقصد اهو آهي ته ٻيو ڪوئي آهي ئي ڪونه ته ان جو مقابلو ڇا ڪجي.

هي مون توهان کي صديءَ جي هن سري ۽ هن سري مان به مثال ڏنا آهن، هاڻي ڪجهه صديءَ جي وچ مان به هڪڙو مثال ڏيآو. H.G Wells برطانوي سائنس فڪشن جي ليکڪ جي حيثيت سان تمام وڏي شهرت رکي ٿو. ان تمام سٺا سٺا ناول ۽ ڪهاڻيون لکيون جن ۾ هن اهو Reflect ڪيو ته سائنس

ڪاڏي پئي وڃي. سائنس جون جيڪي ايجادون ۽ انڪشافات جيڪي اڃان ٿيڻا هئا انهن کي پهريان کان Visualize ڪري انهن تي هن پنهنجي ناولن ۽ ڪهاڻين جا بنيادي خاڪا رکيا. تنهنڪري هو Scientific Fiction جي ليکڪ طور گهڻو مشهور آهي. پر ان سان گڏ هن تاريخ عالم تي به ڪتاب Short History of the world ۽ Concise history of the world به لکيا آهن. ٻيو ڪتاب ڪجهه وڌيڪ ضخيم آهي ۽ ان ۾ آنحضور ﷺ تي جيڪو باب آهي ان ۾ هن (مان پنهنجي دل تي جبر ڪري ٻڌائي رهيو آهيان ته) شروع ۾ حضور ﷺ جي ذاتي، نجی ۽ خانگي زندگي تي نهايت ڪڏا حملا ڪيا اٿس. ائين سمجهو جيئن بن ملعونن نالي جي مسلمانن، انگلينڊ ۾ سلمان رشدي ۽ بنگلاديش ۾ تسليم نسرین، پاڻ ﷺ جي شخصيت تي جيترا حملا ڪيا آهن اوهڙائي حملا H.G Wells پاڻ ﷺ جي ذات مبارڪ تي خصوصن ذاتي خانگي زندگي تي ڪيا آهن، پر جڏهن باب جي آخر ۾ پهچي ٿو ۽ حجةالوداع جي خطبي جو ذڪر ڪري ٿو ته پاڻ ﷺ جي عظمت جي اڳيان گوڏا کوڙي خراج تحسین پيش ڪرڻ تي مجبور ٿي پوي ٿو. هو پاڻ ﷺ جا لفظ هوبهو نقل ڪري ٿو :

لَا فَضْلَ لِعَرَبٍ عَلَى أَعْجَمِيٍّ وَلَا لِعَجَمِيٍّ عَلَى عَرَبِيٍّ وَلَا لِأَحْمَرَ عَلَى أَسْوَدَ وَلَا لِأَسْوَدَ عَلَى أَحْمَرَ إِلَّا بِالتَّقْوَى (1) النَّاسُ كُلُّهُمْ بَنُو آدَمَ وَآدَمُ خَلِقٌ مِنْ تُرَابٍ (2)

اي انسانو! ڪنهن عربيءَ کي ڪنهن عجميءَ تي ۽ ڪنهن عجميءَ کي ڪنهن عربيءَ تي ڪابه فضيلت نه آهي اهڙي طرح ڪنهن گوري کي ڪنهن ڪاري تي ۽ ڪنهن ڪاري کي ڪنهن گوري تي ڪابه فضيلت نه آهي. فضيلت جي بنياد صرف تقويٰ آهي. سڀ انسان آدم جو اولاد آهن ۽ آدم جي تخليق مٽي سان ٿي آهي.

انهن جملن جو هو باقائدي حوالو ڏئي ٿو ۽ پوءِ لکي ٿو:

Although the sermons of human freedom, fraternity and equality were said before, we find a lot of these sermons in Jesus of Nazareth.

(1) مسند احمد، مسند الانصار، حديث، جل من اصحاب النبي صلى الله عليه وسلم

(2) سنن الترمذي، ڪتاب العقاب، باب في فضل اشهار العيس

but it must be admitted that it was Muhammad (P.B.U.H) Who for the first time in history established a society based on these principles.

”جڏهن ته انساني حریت، اخوت ۽ برابري جا واعظ ته دنيا ۾ پهريان به تمام گهڻا چيا ويا آهن ۽ اسان ڏسون ٿا ته انهن شين جي باري ۾ مسيح ناصري وٽ به تمام گهڻا نصيحتن جا واعظ ملن ٿا، پر اهو قبول ڪرڻ کانسواءِ ڪابه وات نه آهي ته اهي صرف مُحَمَّدٌ عربي ﷺ هئا جن تاريخ انساني ۾ پهريون دفعو عملي طور تي هڪ باضابطه معاشرو انهن ئي اصولن تي قائم ڪري ڏيکاريو.“

توهان کي اندازو آهي ته هي هڪ دشمن جو خراج تحسین آهي جيڪو مڃيندڙ نه آهي. مون انڪري پاڻ تي جبر ڪري ٻڌايو آهي ته اهو شخص ايتري وڏي احمقپڻي جو مظاهرو ڪري رهيو آهي ۽ چئي ٿو ته ”سمجھ ۾ نٿو اچي ته (معاذالله، معاذالله، نقل ڪفر ڪفر نه باشد) محمد (ﷺ) جهڙي هيچ ماڻهونءَ جي چوڌاري خديجه، ابوبڪر، عمر، عثمان ۽ علي جهڙا عظيم انسان ڪيئن جمع ٿي ويا.“ جڏهن ته ان بيوقوف کان ڪو پڇي ته ان سوال جو جواب ته توکي ڏيڻ گهرجي ڇو ته وٽ ته پنهنجي ميوي سان سڃاتو ويندو آهي ۽ تون ان ٻڌڻ ۾ آهين، جڏهن ته توکي حضرت خديجه، ابوبڪر، عمر، عثمان ۽ علي رضی اللہ عنہم جي عظمت جو اعتراف و اقرار آهي، پوءِ به توکي سمجھ ۾ نه ٿو اچي ته ايتريون عظيم شخصيتون مُحَمَّدٌ ﷺ جي چوڌاري ڪيئن جمع ٿي ويون. توهان کي اندازو ٿي ويو هوندو ته انهن ماڻهن جي دل ۽ دماغ جي اندر ذاتي طور تي ڪيترو عناد، بغض ۽ دشمني آهي، پر ان جي باوجود هو ان حقيقت جي اعلان ۽ اعتراف تي مجبور آهن ته محمد عربي ﷺ وٽ انساني آزادي، پائيداري ۽ برابري جا صرف واعظ ئي نه آهن پر پاڻ ﷺ انهن اصولن تي حقيقي طور هڪ معاشرو قائم ڪري ڏيکاريو آهي. سچ آهي ته ”الْفَضْلُ مَا شَهِدَتْ بِهِ الْأَعْدَاءُ“ يعني اصل فضيلت ته اها آهي جنهن جو اعتراف ۽ اقرار دشمن به ڪري.

ظاهر آهي جيڪو دوست آهي، عقيدت مند آهي ۽ محبت ڪرڻ وارو آهي ان جي نظر ۾ محبوب جي ڪنهن خامي کي ڏسي ئي نه سگهندي ان پاسي کان ته چئبو ته هو انڌو ئي رهندو جڏهن ته دشمن کي ڪو خير، ڪا خوبي نظر ئي نه ايندي آهي. پر جيڪر ڪو دشمن ڪنهن جي فضيلت جو اعتراف ڪري ته ان ۾ ڪنهن به شڪ جي گنجائش نه رهندي آهي. هتي البته هڪ ڳالهه نوت ڪرڻ جي آهي ته پاڻ ﷺ جي تعريف ۾ H.G Wells پنهنجي ڪتاب ۾ هي جيڪي جملا لکيا هئا انهن کي ڪتاب جي هائوڪن مرتبين ۽ نون ايڊيٽرن ڪڍي ڇڏيو آهي. هي جملا انهن جي نرين کان هيٺ لهي نه سگهيا. H.G. Wells کي ته مٿي گهڻو وقت گذريو آهي هاڻي Concise History of the world جو جيڪو نئون ايڊيشن شايع ٿيو آهي ان مان هي جملا ڪٿي ڇڏيا ويا آهن. هيءُ اها ڪڙي ٽڪي هئي جيڪا انهن جي نرين کان هيٺ نه لهي سگهي. پر توهان کي ڪنهن پراڻي لائبريري مان اهي پراڻا جلد ملي ويندا جنهن ۾ اهي جملا موجود آهن.

انقلابِ نبوي ﷺ جي ٻين انقلابن سان پيٽ

مُحَمَّدُ رسولُ الله ﷺ جي اصل عظمت جنهن کي اسان بحیثیت انسان سمجهي سگهون ٿا، جنهن کي اڄ سڄي دنيا به مڃي ٿي جنهن جو انڪشاف سڄي عالم انساني تي ٿي چڪو آهي، اها اها آهي ته پاڻ ﷺ هڪ عظيم ترين، اونهو ترين، مڪمل ترين ۽ هم گیر ترين انقلاب آندو ۽ اهو گهٽ کان گهٽ وقت ۾ آندو. ان کان به وڌيڪ نمايان ڳالهه اها آهي ته ان انقلابي جدوجهد جي شروع کان وٺي آخر تائين جيترا به مرحلا آيا پاڻ ﷺ ان جي هر مرحلي تي اڳواڻي جي ذميداري ادا ڪئي. ان رخ کان پيٽ ڪري ڏسو ته تاريخ انساني جا ٻه انقلاب گهڻو مشهور آهن. انقلاب فرانس، يقينن هڪ تمام وڏو انقلاب هو. دنيا مان بادشاهت جي خاتمي ۽ جمهوريت جي دور جي شروعات انهيءَ انقلاب فرانس سان ٿي. جيڪو سوا ٻه سئو سال اڳ جي ڳالهه آهي انقلاب روس يعني بالشويڪ انقلاب به يقينن هڪ عظيم انقلاب هو

جيڪو 1917ع ۾ آيو. جڏهن ته ستر سالن جي عمر ۾ ئي ان انقلاب کي موت اچي ويو پر آثار ٻڌائين ٿا ته عمارت عظيم هئي. اهو وڏي جوش سان وجود ۾ آيو هو ۽ ان ئي جوش سان پڪڙجندو لاطيني آمريڪا تائين وڃي پهتو. ڪيترو عظيم وڌارو بجليءَ جي تيزيءَ سان آيو. پر انهن ٻنهي انقلابن جو جائزو وٺجي ته هي حقيقتون سامهون اچن ٿيون.

1. ٻئي جزوي انقلاب هئا. انقلاب فرانس ۾ صرف سياسي ڍانچو بدليو، باقي عقيدا، رسمون، سماجي نظام، سماجي قدرون، معاشي نظام ۽ سمورا معاشي ادارا ساڳئي طرح قائم رهيا. سياسي نظام کان علاوه باقي زندگي ساڳي جا ساڳي رهي. ٻئي پاسي بالشويڪ انقلاب جي ذريعي معاشي نظام بدليو، ان ۾ انفرادي ملڪيت ختم ٿي وئي، سمورا پيداوار جا وسيلا قومي ملڪيت ۾ اچي ويا، پر مڪمل تبديلي نه آئي. توهان کي معلوم آهي ته اتي جيئن پهريان عيسائي موجود هئا اهڙي طرح بعد ۾ به رهيا، جيڪي عقيدا پهريان هئا اهي بعد ۾ به ساڳيا ئي رهيا. سماجي قدر به اهي ئي رهيا، سمورو نقشو جيئن جو تئين رهيو، بس معاشي انقلاب اچي ويو. ان کي پس منظر ۾ رکي ڏسو ته مُحَمَّد عربي ﷺ جو آندل انقلاب ڪيتري قدر مڪمل ۽ ڳوڙهو هو. هتي توهان خورد بين لڳائي ڏسو ته، ڪٿي ڪابه هڪڙي اهڙي شئي آهي جيڪا ساڳي حالت تي باقي رهي هجي؟ جواب نفِي ۾ ملندو. عقيدا ۽ نظريا بدليو ويا، شخصيتون بدليو ويون، اخلاق بدليو ويا، انهن جا ڏينهن ۽ راتيون بدليو ويون، اٿس ويهڻ جا طريقا بدليو ويا، وڌيڪ اهو ته سماجي نظام، سياسي نظام ۽ معاشي نظام بدليو ويا. اها قوم جنهن ۾ پڙهيل لکيل ماڻهون آڱرين تي ڳڻڻ جيترا هئا اهي علمن جا موجد بنجي ويا، دنيا جا استاد بنجي ويا. انهن اوڀر ۽ اولهه جا علم هند ۽ يونان مان ورتا ۽ انهن کي ترقي ڏئي پوري دنيا ۾ پکيڙي ڇڏيو. پاڻ ﷺ جو انقلاب هڪ ڪرو، مڪمل ۽ عظيم انقلاب هو. انقلاب مُحَمَّدِي ﷺ جي مقابلي ۾ انقلاب روس ۽ انقلاب فرانس جي ڪهڙي حيثيت آهي؟ چنبت خاڪو، بامِ پڪ!

2. نه صرف فرانس ۽ روس جا انقلاب پر دنيا جي سمورن انقلابن جي اندر اها هڪجهڙائي موجود آهي ته فڪر ڏيڻ وارا ۽ دعوت جي شروعات ڪرڻ وارا الڳ الڳ ماڻهون رهيا آهن. هڪڙا صرف ليکڪ هئا نه ڪي مرد ميدان، ان ڪري اهي انقلاب جي عملي جدوجهد ۾ سامهون نه آيا ۽ نه ئي وري اڳتي وڌي ڪابه انقلابي جماعت ٺاهيائون ۽ نه ئي وري اڳتي وڌي ڪنهن انقلابي جماعت جي قيادت ڪيائون. اهي ته صرف People of the desk هئا. انقلاب ڪجهه ٻين ماڻهن جي اڳواڻي ۽ رهنمائي هيٺ وجود ۾ آيا. چوٽه انقلابي فڪر ڏيڻ وارا ماڻهون ته ميدان جا ماڻهون هئا ئي ڪونه. اهو ئي سبب آهي جو انقلاب فرانس وڏو خوني انقلاب سڏجي ٿو، ڇو ته اڳواڻي هئي ئي ڪانه، اهو ته هڪ فڪر هو جيڪو پڪڙجي ويو جنهن ماڻهن ۾ هڪ جوش ۽ جذبو پيدا ڪيو هو، ۽ پوءِ اڃانڪ اهو لاڙو ڦاٽي نڪتو. ڇو ته ڪابه تنظيم ڪانه هئي ۽ ڪابه قيادت نه هئي تنهنڪري تمام گهڻو خوني انقلاب آيو. روس ۾ بالشويڪ انقلاب جو بنياد Das Capital نالي ڪتاب هئو، جيڪو ڪارل مارڪس ۽ اينجلس گڏجي لکيو هئو. ٿوروسوچيو ته هيءُ ڪتاب ڪيتري نه مضبوط دليلن ته ٻڌل هوندو جنهن انساني ذهن کي پنهنجي گرفت ۾ ورتو ۽ ڪهڙي طرح سمورين تعبيرن کي مٽائي ڇڏيو. ان ڪتاب ۾ پوري انساني حيات جي خالص مادي تعبير ڪئي وئي آهي. مذهب ۽ روحانيت جي بلڪل نفی ڪئي وئي آهي. تنهن هوندي به ان ڪتاب جي دليلن ماڻهن کي اهڙي طرح پنهنجي گرفت ۾ آڻي انهن کي اهڙي طرح حرڪت ۾ آندو جو ماڻهون جانيون تائين ڏيڻ لاءِ تيار ٿي ويا ۽ انقلاب آندائون. اقبال ائين ئي ڪونه چيو آهي ته،

نيت پيغمبر وليکن درغل دارد ڪتاب

اصل ۾ ان هڪ ڪتاب اهو بالشويڪ انقلاب آندو، جنهن جا ليکڪ ڪارل مارڪس ۽ اينجلس هئا. انهن ٻنهي پنهنجو اهو ڪتاب جرمني ۽ لنڊن ۾ ويهي لکيو، پر جرمني ۽ لنڊن ۾ ڪوبه انقلاب نه آيو. ٻيو ته انهن ٻنهي

ليڪڻ پنهنجي زندگي ۽ اڳواڻي ۾ ڪنهن هڪڙي ڳوٺ ۾ به انقلاب نه آڻي سگهيا. انقلاب ته اتان هزارين ميل پري بالشويڪ پارٽي جي ذريعي روس ۾ آيو. ۽ جهڙي طرح انقلاب ايران کان اڳ خميني صاحب فرانس ۾ جلاوطني جي زندگي گذاري رهيو هو ۽ ان ليڪ وقت تي اچي ايران ۾ ٿيڻ وارن جهيڙن جي اڳواڻي سنڀالي هئي، اهڙي طرح لينن اچي ان تحريڪ کي Hijack ڪيو ۽ انقلاب آڻي وڌو.

ان پسمنظر ۾ ڏسو ته مُحَمَّدٌ عربي ﷺ هڪ فرد واحد جي حيثيت سان پنهنجي دعوت جي شروعات ڪئي. پاڻ ﷺ ئي فڪر ڏيڻ وارا هئا، پاڻ ﷺ ئي دعوت ڏيڻ وارا هئا، پاڻ ﷺ ئي مڪي جي گهٽين ۾ گهمي ڦري تبليغ ڪرڻ وارا هئا ”يَا أَيُّهَا النَّاسُ تَوَلَّوْا لِيَّ إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ تَغْلِبُوا“ (1) ”اي انسانو! چئو ته الله کان سواءِ ڪوبه معبود نه آهي، ڪوبه الٰه نه آهي، ته ڪامياب ٿي ويندئو.“ پاڻ ﷺ ئي آهن جو ڪڏهن پنهنجن مٿن مائٽن کي گڏ ڪري انهن جي سامهون دعوت رکي رهيا آهن ته ڪڏهن جبل صفا تي بيهي سڏي سڏي ماڻهن کي گڏ ڪري رهيا آهن ۽ دعوت ڏئي رهيا آهن. پاڻ ﷺ هڪ فرد واحد ۽ داعي جي حيثيت سان سامهون آيا ۽ ڪل ٻاويهن ورهن ۾ پوري عرب ۾ انقلاب کي مڪمل ڪري ورتو ۽ هڪ هڪ موڙ تي ان جي اڳواڻي پاڻ ڪئي. ساڳيو ئي گهٽين ۾ تبليغ ڪرڻ وارو غزوه بدر ۾ ڪمانڊر آهي، غزوه احد ۾ اهو ئي سپه سالار آهي. جيئن مون مائڪل هارٽ جي ڪتاب جو حوالو ڏنو آهي، هي نقشو دنيا ۾ ڪنهن به نه ڏٺو آهي، ان جي ڪابه نذير يا مثال به موجود نه آهي. ڇو ته گهٽين ۾ تبليغ ڪرڻ وارا ته اهو ئي ڪندي رهجي ويندا آهن، مربي ۽ مرڪزي جو پنهنجو هڪ محور هوندو آهي، جيڪي انهن وٽ هلي اچن يا درگاه ۾ طالب بنجي اچن ته انهن جو ڪجهه ترڪيو ڪري وٺندا، ڪجهه اصلاح ٿي ويندي. پر اهو منظر اسان جي اکين هڪ دفعو ئي ڏٺو آهي ته هڪڙو ئي فرد واحد فڪر به ڏئي رهيو آهي، اهو ئي دعوت به ڏئي رهيو آهي ۽ ان مرحلي ۾ ظاهري طور ڪهڙيون ڪهڙيون ناڪاميون به سامهون اچي رهيون آهن.

جڏهن پهريون ڀيرو حڪم مليو ته ”وَإِنذَرْتَهُمْ مَكَاتِيبَ“ (الشعراء 214) اي نبي ﷺ! پنهنجي ويجهن متن مائنن کي خبردار ڪيو ته پاڻ ﷺ حضرت عليؓ کي، جيڪي پاڻ ﷺ جي ڪفالت ۽ تربيت هيٺ هئا ۽ گهرجو سيدو سامان آهن ۽ بندوبست ڪرڻ انهن جي ئي ذميداري هئي، حڪم ڏنو ته هڪ ماني جي دعوت جو انتظام ڪريو ۽ سموري بنو هاشم کي دعوت ڏيو. ماني جو انتظام ٿيو ۽ سمورو بنو هاشم قبيلو گڏ ٿيو. جڏهن ماڻهن ماني کائي ورتي ته پاڻ ﷺ ڳالهائڻ لاءِ اٿي بيٺا، ته ڪجهه ماڻهن هوتنگ ڪئي، ڪجهه ماڻهن بدڪلامي ڪئي ۽ ڪجهه ماڻهن گوڙ ڪيو ۽ سمورا ماڻهون واپس هليا ويا. حضور ﷺ پنهنجي ڳالهه به نه ڪري سگهيا. اهو نه سمجهه جو ته هيڏانهن پاڻ ﷺ دعوت جي شروعات ڪئي ۽ هوڏانهن ڪاميابين ان جا قدم چمڻ شروع ڪيا. پاڻ ﷺ جي انقلابي جدوجهد جي ان نقطي کي نوٽ ڪري وٺو ته هيءُ جدوجهد خالص انساني سطح تي ٿي آهي ۽ ان ۾ سمورا اهي مرحلا آيا آهن جيڪي ڪنهن به انساني جدوجهد ۾ ايندا آهن. تنهنڪري شروع ۾ ناڪاميون ۽ مايوسيون به آيون آهن. تمام گهڻي محنت ۽ مشقت جو نتيجو ظاهري طور تي پڙي نظر ايندو هو.

پر حضور ﷺ ڪجهه ڏينهن جو وقفو ڪري وري حضرت عليؓ کي پيهر دعوت جو انتظام ڪرڻ لاءِ چيو، مان چوندو آهيان ته شايد ماڻهن کي شرم اچي ويو هجي، آخرڪار ايتري شرافت ته انهن ماڻهن ۾ به هئي ته ٻه دفعا جنهن جي نڌي تي ماني کائي آيا آهيون هاڻي ته ان جو حق ٿي پيو آهي ته ان جي ڳالهه ٻڌڻ گهرجي. ته پاڻ ﷺ دعوت رکي، پاڻ ﷺ نهايت عظيم، مختصر ۾ مڪمل ترين ۽ اثر ڇڏيندڙ خطاب ڪيو، آخرڪار ماڻهن ٻڌو ۽ سموري ميڙ کي ڄڻ ته نانگ سنگهي ويو، ڪو به ڪچيو ڪونه ان تي حضرت عليؓ جن اٿيا ۽ چوڻ شروع ڪيائون ته، جڏهن ته آءٌ سڀني کان ننڍڙو آهيان ۽ منهنجون ٽنگون سنهڙيون آهن ۽ منهنجي اکين ۾ به تڪليف آهي پر آءٌ توهان جو ساٿ ڏيندس. (حضرت عليؓ کي آشوب چهر جو عارضو ننڍپڻ کان ئي هو. مختلف جنگين جي موقع تي حضرت عليؓ جي اکين ۾ خارش

ٿيندي هئي ته حضور ﷺ پنهنجو لثاب دهن هڻي ڇڏيندا هئا جنهن سان انهن کي ڪجهه آرام اچي ويندو هو ته اهي جنگ ۾ حصو وٺي سگهندا هئا. (حضرت عليؓ جي ڳالهه ٻڌي سڄو ميڙاڪو ٽهڪن ۾ ٻڏي ويو ته هي آهي جيڪو دنيا جي تقدير بدلائڻ هليو آهي ۽ هي آهن هن جا ساٿي! ٿوري دير رڪجي سوچيو ته ڪٿان کان محمد رسول الله ﷺ جي جدوجهد جي شروعات ٿي رهي آهي.

ان کان پوءِ حڪم ٿو اچي ته فاضل ٻيٽ ۾ اي نبي ﷺ هاڻي کلي عام اعلان ڪريو جنهن جو توهان کي حڪم ڏنو ويو آهي. شروع ۾ ٽن سال تائين حضور ﷺ انفرادي طور تي ذاتي ملاقاتن جي ذريعي دعوت کي عام ڪيو. تنهن هوندي به اهو ياد رکو ته حضور ﷺ جي ذاتي زندگي ۾ لڪيل دعوت جو ڪوبه دور نه آيو آهي، پاڻ ﷺ ڪابه ڳالهه ڍڪ چپ ۾ نه چئي آهي، پاڻ ﷺ جي ڪابه Underground هلچل نه رهي آهي. پر هيٺين طبقن ۾ ذاتي رابطن جي ذريعي اها دعوت پکڙي آهي. پر هاڻي حڪم اچي ويو ته فاضل ٻيٽ ۾ پاڻ ﷺ ڪوھ صفا تي چڙهي ويا، هاڻي ته ڪوھ صفا جي بس نشاني وڃي بچي آهي حضور ﷺ جي زماني ۾ ته اها باقائده ٽڪري هوندي هئي، اهڙي ٽڪري جنهن جي پويان پورو لشڪر لڪي پئي سگهيو. ڪوھ صفا تي چڙهي پاڻ ﷺ عرب جي عام قانون تحت قوم کي آواز ڏنو. هتان کان ئي اسان کي اهو معلوم ٿئي ٿو ته دعوت ۽ Communication جي لاءِ پنهنجي زماني ۾ جيڪي به ذريعا موجود هجن انهن کي استعمال ڪرڻ گهرجي، پر جي حيا ۽ شرافت جي ابتڙ ڪا شئي هجي ته ان کان بچڻ گهرجي. ان زماني ۾ ڦرلٽ جي لاءِ قبيلن هڪ ٻئي تي حملا ڪندا رهندا هئا، اهي حملا عام طور تي رات جي وقت ٿيندا هئا بلڪه رات جي به پوئين ڀير ۾ جنهن کي اسان عام طور تي small hours of the morning چوندا آهيون جنهن ۾ نند جو غلبو هوندو آهي، ان وقت ستلن ماڻهن تي بيخبريءَ ۾ اچي حملو ڪري قتل ۽ ڦرلٽ ڪري ڇڏي وڃڻ اهو هنن جو عام معمول ۽ رواج هوندو

هو. تنهن ڪري ڪنهن قبيلي جي ڪنهن ماڻهوءَ کي اگر اها خبر ملندي هئي ته ڪوئي قبيلو انهن تي حملو ڪرڻ وارو آهي ته اهو ڪنهن مٿاهين جاءِ تي چڙهي پنهنجا ڪپڙا لاهي الف اگهاڙو ٿي اهو نعرو هڻندو هو **وَأَمَّا بَآئِي** اها صبح جيڪا اچي رهي آهي، يعني جنهن ۾ ڦرلٽ، مارا ماري ۽ رتوڇاڻ ٿيڻ واري آهي. ان ۾ ٻئي صورتون يعني ٻڌڻ ۽ ڏسڻ ٻئي شامل ٿي وينديون هيون. ان ڪري جيستائين ته ان جي آواز ويندو هئو اوستائين ماڻهون ان جي آواز ٻڌي ڊوڙندا ايندا هئا ۽ جن تائين ان جو آواز نه پهچي سگهندو هئو اتان ماڻهون ان کي اگهاڙو ڏسي ڊوڙندا ايندا هئا. ان ڪري ان کي نذير عريان سڏيندا هئا يعني اهو خبردار ڪرڻ وارو جيڪو بلڪل اگهاڙو ٿي بيٺو هجي. حضور ﷺ به قوم کي خبردار ڪرڻ لاءِ اهو ئي طريقو اختيار ڪيو ۽ پاڻ ﷺ ڪوھ صفا تي چڙهي ويا. پاڻ ﷺ ان طريقي ۾ صرف اها ڪمي ڪئي جو پاڻ ﷺ ڪپڙا ڪونه لڌا، ڇو ته ظاهر آهي ته اهو حيا ۽ فطرت جي خلاف آهي ۽ پاڻ ﷺ جي لاءِ اهو ڪرڻ ناممڪن هو، پر نعرو اهو ئي هنيائون ته **”وَأَمَّا بَآئِي“**

ان تي ماڻهون اچي گڏ ٿيا ۽ انهن پاڻ ﷺ کان ان جو سبب معلوم ڪيو. پاڻ ﷺ مٿاهين تي بيٺا هئا، انهن قوم کي پنهنجي دعوت پيش ڪئي، ان تي انهن جو چاچو ابولهب چوڻ لڳو **”تَبَاكَ إِلَهَذَا جَمْعًا“** ⁽¹⁾ تنهنجي لاءِ بربادي ۽ هلاڪت هجي، ڇا تو اسان کي ان ڪم جي لاءِ گڏ ڪيو هو؟ اسان ته سمجهيو هو ته تون واقعي ڪا خبر ڏيڻ وارو آهين، ڪا ڳالهه ٻڌائڻ وارو آهين. نوٽ ڪيو ته حضور ﷺ پهرين فرمايو هو ته **”اي انسانو! مان جيڪر توهان کي اها خبر ڏيان ته هن ٽڪريءَ جي پويان هڪ لشڪر آهي جيڪو توهان تي حملو ڪرڻ ٿو چاهي ته ڇا توهان منهنجو اعتبار ڪندؤ؟ يعني اها ٽڪري ايتري ته وڏي هئي جو ان جي پويان هڪ لشڪر لڪي پئي سگهيو. انهن چيو ها ان ڪري جو تون مٿاهين جڳهه تي بيٺو آهين جتان ٽڪري جي ٻنهي پاسي ڏسي رهيو آهين. پيو اهو ته پاڻ ﷺ ڪڏهن ڪوڙ نه ڳالهايو**

(1) صحيح البخاري، ڪتاب تفسير القرآن، باب و انذر عشيرتک الاقرين و باب قونه ان هو الا نذير لکھ بين يدي عذاب شديد، و باب قونه صيقل نار ذات لھب، و صحيح مسلم، ڪتاب ايمان، باب ل قونه و انذر عشيرتک الاقرين

آهي، توهان ته الصادق الامين آهيو. پاڻ ﷺ پهريان ماڻهن کان اها شاهدي وٺي پوءِ ڳالهه رکي آهي ته مان توهان کي الله جي عذاب کان ڊيڄاريان ٿو، آخرت جي پڇاڻي کان خبردار ڪيان ٿو. جنهن تي پاڻ ﷺ جي چاچي چيو هو ته تَبَاكَ اِلَهْدَا جَنَّتَا اِن تِي پوءِ اها سورت نازل ٿي هئي:

تَبَّتْ يَدَا اَبِي لَهَبٍ وَتَبَّ ۝ مَا اَغْنَىٰ عَنْهُ مَالُهُ وَمَا كَسَبَ ۝ سَيَصْلَىٰ نَارًا ذَاتَ لَهَبٍ ۝

وَأَمْرَأَتُهُ حَمَّالَةَ الْحَطَبِ ۝ فِي جِيدِهَا حَبْلٌ مِّن مَّسَدٍ ۝

هي مون توهان کي پاڻ ﷺ جي دعوت جا ٻه منظر ڏيکاريا آهن، دل تي هٿ رکي ڏسو ته ڪيتري نه مايوس ڪندڙ شروعات آهي. انسان جي لاءِ ڪيترو نه مايوس ڪندڙ ۽ صبر جي تقاضا ڪرڻ واري صورتحال آهي جنهن سان شروعات ٿي رهي آهي.

ڏهن سالن جي اڻ ٿڪ محنت جو نتيجو

پاڻ ﷺ جي ڏهن سالن جي اڻ ٿڪ محنت کي ڏهن ۾ رکو ته پاڻ ﷺ جهڙو مبلغ، مربي، مذڪي ۽ معلم نه ڪڏهن آيو آهي ۽ نه ئي وري ڪڏهن اچڻو آهي ڇو ته پاڻ ﷺ جهڙو مثال ناممڪن آهي يا چئجي ته پاڻ ﷺ جي مثل محال مطلق آهي. پاڻ ﷺ جي مثل نه ڪڏهن ٿيو آهي نه ٿيندو. پر توهان مڪي ۾ ڏهن سالن جي اڻ ٿڪ محنت جو اندازو ڪيو جنهن ۾ ڏينهن جي محنت جو هي عالم آهي ته إِنَّ لَكَ فِي النَّهَارِ سَبْعًا وَرَبُّكَ (بيشڪ توهان ڏينهن ۾ گهڻا مصروف آهيو). پاڻ ﷺ ڏينهن جي وقت گهمي رهيا آهن، گهڻين بازارن ۾ تبليغ ڪري رهيا آهن، گهر گهر وڃي پيغام پهچائي رهيا آهن ۽ رات جي اها ڪيفيت آهي ته قُمِ اللَّيْلُ إِلَّا قَلِيلًا ۝ نَفْعُهُ إِلَّا نَقْصٌ مِنْهُ قَلِيلًا ۝ أَوْ دُعَاؤُهُ وَرَثَةُ الْفَرَّانِ تَرْتِيلًا (رات جو ڪجهه حصو قيام ڪريو، اڌ رات يا ان کان گهٽ، يا وري ڪجهه وڌيڪ ۽ پڙهو رات جي وقت هن قرآن کي ٺاهي ٺاهي). پاڻ ﷺ ڏينهن جو ماڻهن کي دعوت ڏئي رهيا آهن ته رات جو انهن لاءِ جهولي پساريو دعا ڪري رهيا آهن ته اي منهنجا پالڻهار عمر ابن خطاب يا عمرو ابن هشام مان ڪنهن هڪ کي منهنجي جهولي ۾ وجهه پر محمد ﷺ جي ڏهن سالن جي اڻ ٿڪ

منحت جو نتيجو اهو نڪتو جو سٺو سوا سٺو يا وڌ ۾ وڌ ڏيڍ سئو ماڻهون گڏ ڪري سگهيا. 610ع ۾ وحي جي شروعات ٿي ته تقريبن 620ع کي پاڻ ﷺ عام الحزن يعني غم جو سال قرار ڏنو. ڇو ته ان سال ٽي حضرت خديجة الكبرى رضي الله تعالى عنها جو وصال ٿيو آهي. گهر ۾ همت ٻڌائڻ واري وفادار ۽ محبت ڪرڻ واري گهرواري جو وصال ٿي ويو. ظاهر ڳالهه آهي ته ٻاهران ماڻهون دل تي بار کڻي گهر اچي ٿو ته گهر ۾ ڏڪن کي وڻندڙ واري زال ان کي ختم ڪرڻ ۾ تمام گهڻي مددگار ثابت ٿئي ٿي. ڪو چريو ٿو چئي، ڪو مجنون ٿو سڏي، ڪو شاعر ٿو چوي، ڪو چوي ٿو ته هي اسان تي ڏونس ٿو جمائي، هن گهر ۾ ڪو عجمي غلام لڪائي ويهاريو آهي جيڪو وڏو عالم فاضل آهي، تورات ۽ انجيل جو ڄاڻو آهي. هي ان کان سڪي ۽ ياد ڪري اچي اسان کي ٻڌائي ٿو. حضور ﷺ اهو سڀ ڪجهه ٻڌندا هئا. قرآن شريف ۾ ان جي منظرڪشي ڪئي ويئي آهي. پاڻ ﷺ جي دل نهايت حساس هئي، ۽ اهي ڳالهيون ٻڌي پاڻ ﷺ کي تمام گهڻو ڏک ۽ غم ٿيندو هو. تنهنڪري فرمايو ويو ته وَلَقَدْ نَعْلَمُ أَنَّكَ يَضِيقُ صَدْرُكَ بِمَا يَقُولُونَ اَي نبي ﷺ اسان کي چڱيءَ طرح معلوم آهي ته هي جيڪو چون ٿا ان تي توهان جي دل تنگ ٿئي ٿي. توهان کي ڏک، غم ۽ رنج ۽ افسوس ٿئي ٿو. هي ته اهي ئي ماڻهون هئا جيڪي ڪڏهن منهنجي رستي ۾ پنهنجا نيڻ وڇائيندا هئا، اهي ئي ماڻهون مون کي صادق ۽ امين جو خطاب ڏيندا هئا، هي مونسان تمام گهڻي محبت ڪندا هئا، پر انهن مان ئي ڪو مون کي چريو پڻو سڏي، ڪو مجنون پيو چوي، ڪو شاعر، ڪو ساحر، ڪو مسحور ۽ ڪو ڪوڙو چئي رهيو آهي. (نقل ڪفر ڪفر نه باشد) اهو سڀ ڪجهه ٻڌي پاڻ گهر ايندا هئا ته گهر ۾ ڪا تسلي ڏيڻ واري هوندي هئي پر هاڻي اها به ڪانه رهي آهي.

توهان کي خبر آهي ته اهي واقعا گهڻو اهم آهن. جڏهن پهرين وحي آئي ته پاڻ ﷺ تي ڪجهه ڊپ ۽ گهٻراهت جهڙي ڪيفيت ظاهر ٿي هئي. پاڻ ﷺ جي زندگيءَ ۾ هي عالم بشریت جو پهريون معاملو هو جيڪو عالم ملڪيت

سان پيش آيو هو. غار حرا ۾ جبرائيل عليه السلام سان پهرين ملاقات ٿي هئي، ان ڪري پاڻ ﷺ تي طبعن گهٻراهٽ واري ڪيفيت طاري ٿي ويئي هئي. پاڻ گهر آيا ته ڏکي رهيا هئا، پوءِ بخار به ٿيو جنهن ۾ پاڻ ﷺ جن چيو ته عَشِيْتُ عَلَى نَفْسِي (مونکي پنهنجي جان جو انديشو آهي). ان وقت اها ئي غمخوار ۽ حوصلو ڏيارڻ واري زال هئي جنهن چيو هو ته الله توهان کي ضايع ڪونه ڪندو، توهان فڪر نه ڪيو، توهان يتيمن جي مٿي تي هٿ رکو ٿا، بيواهه جو خيال رکو ٿا، توهان بکين کي کاڌو کارائيندا آهيو، غريبن جي خدمت ڪندا آهيو، الله توهان کي ضايع ڪونه ڪندو.

پاڻ ﷺ جي پنجويه سالن جي زندگي تمام محنت، مشقت ۽ مفلسيءَ ۾ گذري آهي. بلڪل ننڍپڻ ۾ پاڻ ﷺ مال چاريندا هئا. پاڻ ﷺ جا لفظ آهن ته مان ڪجهه ٿڪن (عَلَّ قَرَابِطًا)⁽¹⁾ جي عيوض مڪي وارن جو مال چاريندو هئس. انڪري جو ابو طالب تمام غريب ماڻهون هو. پاڻ ﷺ جي سرپرستي ته اهو ڪري رهيو هو پر حقيقت اها آهي ته خاندان ابو طالب جي پرورش پاڻ ﷺ پنهنجي محنت ۽ مزدوريءَ سان ڪئي آهي. ان کان پوءِ پاڻ ﷺ نوڪري جي شڪل ۾ تجارت ڪرڻ شروع ڪئي. هي محنت ۽ غريبيءَ جا ڏينهن هئا جن جي باري ۾ قرآن ڪريم ۾ فرمايو ويو ته وَوَجَدَكَ عَالًا فَأَغْنَى اللَّهُ (توهان کي غريب ڏٺو ته توهان کي غني ڪري ڇڏيو). الله سبحانه و تعاليٰ پاڻ ﷺ کي غني ڪيئن ڪيو آهي؟ 25 سالن جي عمر ۾ پاڻ ﷺ جي شادي حضرت خديجه رضي الله تعاليٰ عنها سان ٿي جيڪا عرب جي امير ترين عورت هئي. اها شادي حضرت خديجه رضي الله تعاليٰ عنها جي پنهنجي فرائش تي ٿي هئي. اها تمام محبت ڪرڻ واري شريڪ حيات هئي.

امام راضي رحمه الله عليه پنهنجي تفسير ڪبير ۾ هڪ واقعو لکيو آهي جيڪو پاڻ ﷺ جي 25 کان 50 سالن جي عمر جي وچ ۾ ڪٿي ٿيو آهي. پاڻ ﷺ هڪ دفعو مڪي کان ٻاهر کاڌي نڪري ويا. مڪي جي ٻاهران جبلن جي وچ ۾ مختلف واڍيون آهن هڪ وادي ۾ پاڻ ﷺ ڏٺو ته هڪ قبيلو پٿرائو

ڪيو ويٺو آهي جيڪو تمام مفلسيءَ جي حالت ۾ آهي، جن وٽ ڪاٺ لاءِ ڪجهه به نه آهي، جسرو تي ڪپڙو نه آهي. انهن جي اها حالت ڏسي پاڻ گهر آيا ۽ تمام ڏڪاري دل سان چادر اوڙهي لپي پيا. جنهن تي حضرت خديجه رضي الله تعالى عنها پڇيو ته ڇا ٿيو آهي. پاڻ ﷺ فرمايو ته مان فلاڻي وادي ۾ ويو هئس اتي مون ڏٺو ته هڪ قبيلي پڙاءُ ڪيو آهي جنهن جو هي حال آهي. پاڻ ﷺ فرمايو ته مون وٽ دولت نه آهي جو آءُ انهن جي مدد ڪري سگهان. ڇو ته سرمايو ته حضرت خديجه رضي الله تعالى عنها جو هو. پاڻ ﷺ جي ذاتي دولت ته ڪانه هئي، ان تي حضرت خديجه رضي الله تعالى عنها فرمايو ته توهان وڃو ۽ قريش جي وڏن وڏن سردارن کي سڏي اچو. پاڻ ﷺ انهن کي وٺي آيا ته ايتري دير ۾ حضرت خديجه رضي الله تعالى عنها اشرفين جو ايترو ته وڏو ڏير جمع ڪيو جو جڏهن حضور ﷺ اچي ويٺا ته ان جي پويان لڪي ويا. حضرت خديجه رضي الله تعالى عنها قريش کي مخاطب ٿي فرمايو ته توهان سڀ شاهد هجو ته مون هي سڀ دولت حضرت محمد ﷺ جي حوالي ڪري ڇڏي آهي، اهو جيئن چاهي ان کي خرچ ڪري. حضرت خديجه رضي الله تعالى عنها اهڙي گهرواري هئي جنهن هر طرح سان پاڻ ﷺ جو ساٿ ڏنو. حضرت خديجه رضي الله تعالى عنها جي ڇا فضيلت هئي اسان مان اڪثريت ان کان لاعلم آهي. اسان وٽ ته ڪجهه محترم شخصيتن جي فضيلت تي جهيڙا آهن،

۱۔ گرفتار بوبڪر علي هوشيار باش!

اهل سنت وٽ حضرت ابوبڪر رضي الله تعالى عنه جي ۽ اهل تشيع وٽ حضرت علي رضي الله تعالى عنه جي فضيلت اهر آهي ۽ ٻئي انهيءَ ۾ ئي گرفتار آهن. ساڳي طرح حضرت عائشه رضي الله تعالى عنها ۽ حضرت فاطمه رضي الله تعالى عنها جي فضيلت جو جهيڙو آهي. هڪڙو ٽولو حضرت عائشه رضي الله تعالى عنها ۽ ٻيو حضرت فاطمه رضي الله تعالى عنها کي مٿاهون ٿا ڪن. پر حضرت خديجه رضي الله تعالى عنها جو ذڪر هڪ ته ڪٿي آهي

ٽي ڪونه ۽ جي ڪٿي ملي به ٿو ته تمام گهٽ. ٻه ٽي سال اڳ جڏهن مان ايران ويو هئس ته اتان جي مشاهدين مان هڪ اهو به آهي ته انهن اتي عورتن جي يونيورسٽي قائم ڪئي آهي جنهن جو نالو الزهراء يونيورسٽي رکيو آهي. انهن ان يونيورسٽي جو نالو حضرت فاطمة الزهراء رضي الله تعاليٰ عنها جي نالي تي رکيو آهي. ان يونيورسٽي جي اعليٰ عهديدار ۽ استاد سان هڪ ملاقات ۾ جڏهن مون انهن کي چيو ڪاش توهان هن يونيورسٽي جو نالو خديجة الكبرى رضي الله تعاليٰ عنها يونيورسٽي رکو هان، ته ان کان چرڪ نڪري ويو، مون چيو ته ڏسو سني ۽ شيعن جي وچ ۾ اهو فرق آهي ته جڏهن به ڪو سني ڇوڪرين جو مدرسو ٺاهيندو ته ان جو نالو مدرسه العائشه للبنات رکندو ۽ شيعه حضرت فاطمه رضي الله تعاليٰ عنها جي نالي تي مدرسو ٺاهيندا. پر حضرت فاطمه رضي الله تعاليٰ عنها جي ماءُ حضرت خديجه رضي الله تعاليٰ عنها جيڪا صديقه البرى آهي ان کي وساريو ڇڏين. جهڙي طرح صديق اڪبر حضرت ابوبڪر صديق رضي الله تعاليٰ عنه آهي اهڙي ئي طرح صديقه البرى حضرت خديجة الكبرى رضي الله تعاليٰ عنها آهي. حضرت مريم سلامٌ عليها جي باري ۾ قرآن شريف ۾ لفظ صديقه آيو آهي. وَ أُمُّ صَدِيقَةٍ اهڙي طرح هن امت جي صديقه البرى حضرت خديجه رضي الله تعاليٰ عنها آهي.

پنهنجو هڪ احساس بيان ڪري رهيو آهيان جيڪو مون ڪڏهن پهريان بيان نه ڪيو آهي. مونکي ته ائين ٿو محسوس ٿئي جڏهن حضرت خديجه رضي الله تعاليٰ عنها جي ذات ۾ پاڻ ﷺ جي لاءِ صرف زال جي وفاداري، وفا شعاري ۽ محبت ئي نه هئي پر ماءُ جي شفقت به هئي. پاڻ تمام ننڍڙي عمر ۾ ئي ماءُ ۽ پيءُ جي شفقت کان محروم ٿي ويا هئا حضرت خديجه رضي الله تعاليٰ عنها پاڻ ﷺ کان عمر ۾ 15 سال وڏي هئي. نڪاح جي وقت حضور ﷺ 25 سالن جا هئا ۽ حضرت خديجه رضي الله تعاليٰ عنها 40 هن ورهن جي هئي. منهنجي ناني منهنجي مامي کان صرف 13 سال وڏي هئي يعني صرف 13 سالن جي عمر ۾ منهنجي ناني کي پهريون ٻار ڄائو هو. جڏهن ته

عرب جو معاملو ان کان به وڌيڪ گرم ماحول جو هو ته ڇا 15 سالن جي عمر ۾ حضرت خديجه رضي الله تعالى عنها کي اولاد نه پئي ٿي سگهي؟ جي ٿئي هان ته ڇا اهو پاڻ ﷺ جو هر عمر نه هجي هان؟

حضرت خديجه رضي الله تعالى عنها جو هڪ وڌيڪ واقعو بيان ڪندو هلاڻ. وحي جي شروعات کان پوءِ جڏهن پاڻ ﷺ کي عالم بشریت ۽ عالم ملكيت جي وچ ۾ ميلاپ جو نئون تجربو ٿيو هو ۽ جنهن جي ڪري پاڻ ﷺ کي ڊپ ۽ گهٻراهٽ واري ڪيفيت جو احساس هو ته هڪ ڏينهن حضرت خديجه رضي الله تعالى عنها پاڻ ﷺ جن کي چيو ته هاڻي جڏهن اهو فرشتو يا بدروح جيڪو به آهي اچي ته مون کي ٻڌائجو. حضرت جبرئيل عليه السلام آيو ته حضور ﷺ فرمايو ته اهو آيو آهي، ته حضرت خديجه رضي الله تعالى عنها پنهنجا وار کوليا ۽ حضور ﷺ کي پنهنجي پاڪر ۾ ڪري ورتو ۽ پڇيو ته ڇا هاڻي به اهو نظر اچي رهيو آهي؟ ته پاڻ ﷺ فرمايو ته نه. ان تي حضرت خديجه رضي الله تعالى عنها فرمايو ته پڪ سان اهو بدروح نه آهي پر فرشتو آهي جنهن حيا ڪيو آهي جيڪر اهو بدروح هجي ها ته مزو وٺي هان ۽ غائب ڪڏهن به نه ٿئي ها. هاڻي توهان ان جي عظمت فڪر، سوچ ۽ شعور جي بلندي جو اندازو ڪيو.

بهر حال سن 10 نبوي ۾ حضرت خديجه رضي الله تعالى عنها جو لاڏاڻو ٿي ويو. انهيءَ سال ابو طالب به وفات ڪري ويو. اهڙي طرح قبيلائي زندگي ۾ پاڻ ﷺ کي جيڪو هڪڙو تحفظ حاصل هو اهو ختم ٿي ويو. هجرت کان پوءِ جڏهن حضور ﷺ اوس، خزرج ۽ مهاجرن وچ ۾ پهريون معاهدو ڪرايو هو، ان ۾ اها شق به موجود هئي ته جيڪر ڪو هڪ مسلمان به ڪنهن کي پناهه ڏيندو ته اها سڀني جي طرفان پناهه سمجهي ويندي. اهو ئي معاملو قبيلن جو هوندو هو، ڪو هڪ ماڻهون به ڪنهن کي پناهه ڏيندو هو ته اها پوري قبيلي جي طرفان سمجهي ويندي هئي. اهڙي طرح خاندان بنو هاشم جي سرداري ابو طالب وٽ هئي جيڪو پاڻ ﷺ کي تحفظ ڏئي رهيو هو. جڏهن

تہ ایمان نہ آندو هٿائين پر ان کي پاڻ ﷺ سان فطري محبت هئي ۽ ان محبت جي بنياد تي ان پاڻ ﷺ تي خاندان بني هاشم جي چانو ڪري رکي هئي. هاڻي اها ظاهر ڳالهه آهي ته جي پيا قبيلة ۽ انهن جا سردار پاڻ ﷺ جي خلاف ڪو قدم کڻن هان ته اها خاندان بني هاشم جي خلاف اعلان جنگ هجي ها ۽ خانہ جنگي پيدا ٿي وڃي ها. اهو ئي سبب آهي جو ڏهن سالن تائين ڪنهن کي به پاڻ ﷺ جي خلاف قدم کڻڻ جي همت ئي نه ٿي هئي. اهي ابو طالب وٽ سفارتون کڻي ايندا هئا ۽ لالچون ڏيندا هئا ته توهان ان کي چئو ته جيڪر ان کي دولت ڪهڻي ته اسان سون ۽ چاندي جا ڍير آڻي گڏ ڪنداسين، ان کي ڪا ليبري ڪهڻي ته اسان ان کي پنهنجو بادشاهه مڃڻ لاءِ تيار آهيون جڏهن ته اسانجو مزاج اهڙو نه آهي جو ڪنهن کي پنهنجو بادشاهه مڃون پر هن کي مڃينداسين ۽ جي ڪٿي شادي ڪرڻ چاهي ٿو ته صرف اشارو ڪري، قریش جي ڪهڙي به وڏي گهراڻي ۾ چوندو شادي ڪرائينداسين. ان تي پاڻ ﷺ فرمايو هو ته چاچا! چاهي هي منهنجي هڪ هٿ تي سج ۽ ٻئي هٿ تي چنڊ آڻي رکن تڏهن به مان پنهنجي دعوت کان ڪونه مڙندس. انهن جو مطالبو اهو هو ته هي دعوت توحيد کان رکجي وڃي ۽ اسان جي بتن جي خلاف ڪجهه به نه چوي.

جڏهن جناب ابو طالب جي مرڻ جو وقت ويجهو آيو ان وقت قریش جي آخري سفارت آئي ۽ انهن آخري چيلينج ڪيو ته اي ابو طالب! هاڻي به جيڪر تون پنهنجي پائڻي جي پوئواري نه ڇڏي ته ٺيڪ آهي، اسان جو چيلينج آهي ته ميدان ۾ اچي اسان جو مقابلو ڪر يا پنهنجي پائڻي کي منع ڪر. ان تي ابو طالب پاڻ ﷺ کي سڏايو ۽ چيو: پائڻيا مون تي ايترو بار نه وجهه جيڪو مان کڻي نه سگهان. ظاهر آهي ته اڪيلو خاندان بني هاشم پوري قبيلي قریش جو مقابلو ڪيئن ٿي ڪري سگهيو؟ ۽ وري پاڻ ابو طالب به تمام ضعيف ٿي ويو هو ۽ مرڻ ڪنڌيءَ تي هو. ابو طالب جي ان ڳالهه تي حضور ﷺ جي اکين ۾ لڙڪ لهي آيا ته هن دنيا ۾ اسباب عالم جي اعتبار سان هڪڙو ئي آسرو هو اهو به اڄ جواب ڏئي رهيو آهي، ان هوندي به پاڻ ﷺ فرمايو: هاڻي

يا ته اها ڳالهه پوري ٿي رهندي يا مان پاڻ کي انهيءَ جدوجهد ۾ ماري ڇڏيندس پر منهنجي لاءِ واپسي Retreat جو ڪوبه امڪان نه آهي. بهر حال عام الحزن جي سال ۾ ابو طالب جو به لاڏاڻو ٿي ويو ۽ بني هاشم جو سردار ابولهب ٿي ويو. جيڪو پاڻ هڪڙو زهريلو دشمن هو ۽ جنهن دعوت جي شروعات ۾ ئي پاڻ ﷺ کي چيو هو ته تَبَاكَ إِلَهَذَا جَعَلْنَا هِي اهو بدبخت هو جنهن پنهنجي ٻنهي پٽن کان حضور ﷺ جي ٻنهي ڌيئرن کي طلاق ڏياري. حضور ﷺ جي ٻن ڌيئرن جي نسبت ابولهب جي ٻن پٽن سان ٿيل هئي ۽ ان زماني ۾ ته نسبت جو ٿي وڃڻ ئي ڄڻ نڪاح جي برابر هوندو هو. ابو لهب جي چوڻ تي انهن ٻنهي نهايت گستاخيءَ سان ۽ توهين واري انداز ۾ اچي حضور ﷺ جي سامهون بيهي چيو ته اسان تنهنجي ٻنهي ڌيئرن کي طلاق ڏيون ٿا. پاڻ ﷺ اهي سڀئي ڏک سٺا آهن.

طائف جو ڏهاڙو - پاڻ ﷺ جي زندگيءَ جو شديد ترين ڏينهن

ابو طالب جي وفات سان حضور ﷺ کي حاصل اها ظاهري پناه به ختم ٿي ويئي هئي، ۽ هاڻي ان ڳالهه جو قوي امڪان موجود هو ته اهي دارالندوه ۾ جيڪو چاهيندا فيصلو ڪندا، ان خطري جي ڪري پاڻ ﷺ طائف جو سفر اختيار ڪيو. هي پاڻ ﷺ جي زندگيءَ جو اهم ترين واقعو آهي. جڏهن ته ان کا اڳ پاڻ ﷺ جي شعب بني هاشم ۾ گهيرا ۽ بائيڪاٽ به رهيو آهي ۽ کائڻ پيئڻ جون شيون روڪيون ويون. ان وچ ۾ پوري خاندان بني هاشم کي بدترين قسم جي بڪ برداشت ڪرڻي پيئي، جڏهن ته اهي سڀ جا سڀ مسلمان ته نه ٿيا هئا پر ان ڏوه جي پاداش ۾ ته محمد ﷺ جو ساٿ ڇو نٿا ڇڏين، ان پوري خاندان جو سماجي بائيڪاٽ ڪيو ويو، جنهن جي نتيجي ۾ خاندان بنو هاشم ٽن سالن تائين شعب بني هاشم (جنهن کي شعب ابي طالب به سڏجي ٿو) ۾ قيد رهيا. انهن ٽن سالن جي دوران کائڻ پيئڻ جي ڪابه شيءِ انهن تائين پهچڻ ڪانه ٿي ويئي. وادي جي ٻنهي طرفن تي ٻهرا بيهاريا ويا

هئا جنهنڪري اندر ڪير به وڃي ڪونه سگهندو هو. حڪيم بن حزام جهڙو ڪو الله جو ٻانهو جيڪو بنيادي طور تي نيڪ شخصيت هو جبل جي چوٽيءَ تي چڙهي ۽ ٻئي پاسي کان هيٺ لهي ڪا شئي پهچائيندو هو. چوٽه اهو حضرت خديجه رضي الله تعالى جو ويجهو مائٽ هو، نه ته واديءَ جي ٻنهي پاسن تي پهرو هوندو هو. اهو وقت به آيو ته بني هاشم جا ننڍڙا ٻار روئي رهيا آهن ۽ انهن وٽ ڪاٺ لاءِ ڪابه شي نه هئي، سواءِ ان جي ته سڪل چمڙي کي اٻاري ان جو پاڻي انهن کي پيئاريو ويو.

پر پاڻ ﷺ جي لاءِ ذاتي طور تي مشڪل ترين ڏينهن طائف وارو ڏهاڙو هو. جنهن جي شاهدي حضور ﷺ جي پنهنجي قول ۾ موجود آهي. هڪ دفعو حضرت عائشه رضي الله تعالى عنها حضور ﷺ کان پڇيو ته ڇا توهان تي اُحد واري ڏينهن کان به سخت ڏينهن ڪوئي گذريو آهي؟ ظاهر آهي ته ان جي هوش ۾ اچڻ کانپوءِ جنگ اُحد ۾ پاڻ ﷺ زخمي ٿيا، پاڻ ﷺ جو ڏند مبارڪ شهيد ٿيو، رت جي نالي وهي هلي، پاڻ ﷺ بيهوش ٿيا، پاڻ ﷺ جي زبان مبارڪ مان هڪ بددعا به نڪتي ته كَيْفَ يُفْلِحُ قَوْمٌ غَسَبُوا زُجَّةً نَسَبَهُمْ يَأْدُمٌ⁽¹⁾ (اها قوم ڪيئن نجات حاصل ڪندي جنهن پنهنجي نبيءَ جي منهن کي رت ۾ ڳاڙهو ڪيو هجي. وڌيڪ اهو ته ستر صحابہ رضوان الله تعالى عليهم اجمعين شهيد ٿيا جن ۾ اَسَدُ الله وَاَسَدُ رَسُولِهِ حضرت حمزه رضي الله تعالى عنه به شامل هئا. جيڪو پاڻ ﷺ جو چاچو، ڪير شريڪ پيءُ ۽ گڏ ڪيڏندڙ ساٿي هو. انهن جو لاش سامهون آندو ويو ته ان جو نڪ، ڪن ڪتريل ۽ پيٽ ٽاڙي دل ڇٻاڙڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي هئي. حضرت عائشه رضي الله تعالى عنها جي سامهون سخت ترين ڏينهن اُحد جو ڏهاڙو هو، پر پاڻ ﷺ فرمايو ته مونتي سخت ترين ڏينهن طائف جو ڏهاڙو آهي.

پاڻ ﷺ مڪي کان مايوس ٿي طائف ويا نوت ڪيو ته هي واحد موقعو آهي جنهن ۾ پاڻ ﷺ سان گڏ حضرت ابوبڪر رضي الله تعالى عنه به سان نه

آهن، نه ته اهي ته پاڇي وانگر گڏ رهڻ وارا ساڻي هئا. هن موقعي تي صرف ساڻ پنهنجو آزاد ڪيل غلام حضرت زيد بن حارثه رضي الله تعالى عنه گڏ هئا. جنهن کي پاڻ ﷺ جو پٽ پڻ سڏيو ويو هو. مڪي کان طائف ڏانهن به رستا آهن، اڄ ته جي توهان اوڏانهن وڃو ته اهو عجب لڳي ٿو ته ڪيئن انهن جبل ڪٽي رستو ٺاهيو آهي. پاڻ ﷺ عام رستي کي ڇڏي اڙانگو جبلن وارو رستو اختيار ڪيو، انڪري جو عام رستي تي ته خطرو پيش اچي سگهيو پئي ته ڪٿي حملو نه ٿي پوي، شايد دارالندوه ۾ حضور ﷺ جي قتل جو فيصلو ٿي ويو هو.

طائف وڃي پاڻ ﷺ ٽن سردارن جي سامهون ان اميد تي پنهنجي دعوت پيش ڪئي ته انهن مان ڪو هڪ به دعوت قبول ڪري وٺي ۽ ايمان آڻي ته مان هتي لڏي اچان ۽ هي منهنجو دارالهجرت ٿي وڃي. پر الله جي حڪمت ۽ مرضي ۾ اهو شرف يثرب جي نصيب ۾ هو طائف جي نصيب ۾ نه هو، پر حضور ﷺ پنهنجي سوچ ويچار جي نتيجي ۾ طائف آيا هئا. تنهن سردارن دل چيرڻ وارا جواب ڏنا. هڪڙي چيو هتان جلدي واپس هليو وڃ، جي تون واقعي رسول آهين ۽ مون ڪا توهين ڪري وڌي ته مان ماريو ويندس ۽ جي تون ڪوڙو آهين ته ڪوڙي سان ڳالهائڻ مونکي پسند نه آهي. ٻئي چيو ته مڪي ۽ طائف ۾ توکان سواءِ ڪو الله کي ماڻهون ئي ڪونه مليو هو؟ قرآن شريف ۾ ان جا اهي دل ڌاريندڙ لفظ نقل ٿيا آهن؛ وَقَالُوا لَوْلَا نَزَّلَ هَذَا الْقُرْآنُ عَلَى رَجُلٍ مِّنَ الْقُرَيْشِ عَظِيمٍ (الزخرف 31) (هنن پنهنجي آبادين ۾ ڪو ماڻهون وڏي عظمت وارو هجي ها) ان جي جائداد مڪي ۾ به هجي ها ۽ طائف ۾ به، اهڙو ماڻهون الله کي نبي ٺاهڻ لاءِ ڪونه مليو؟ تو جهڙو پينگيو ۽ يتيم ماڻهون، جنهن جي پنهنجي ڪابه ذاتي دولت نه هئي، جيڪا هئي اها به پنهنجي زال جي، اهڙو ماڻهون الله چونڊيو آهي؟ بهر حال پاڻ ﷺ انهن کان مايوس ٿي واپس روانا ٿيا آهن ته انهن بدبختن گهڻين جي آوارا چوڪرن کي اشارو ڪري ڇڏيو ته ٿورو ان جي خبر وٺو، جنهن تي انهن پٿراءِ شروع ڪري ڏنو. حضرت زيد بن حارثه رضي الله تعالى عنه پاڻ ﷺ کي بچائڻ جي گهڻي ڪوشش ڪئي پر اهو جي سامهون اچي بچائي پيو ته هو پويان کان پيا پٿراءِ ڪن،

تڪي تڪي گوڏي جي ڍڪڻي تي پڙ هڻي رهيا هئا. پاڻ ﷺ جون پنيون به زخمي ٿي پيون، رت وهي وهي نعلين (جُتي) جي اندر وڃي ڄمي پيو هو. اتان پاڻ ﷺ نڪتا ۽ هڪ جڳهه تي وڃي ويٺا ته حضور ﷺ جي زبان مبارڪ تي هيءَ فرياد اچي ويئي:

اَللّٰهُمَّ اِنَّكَ اَشْكُوْا مُغْفَرَتِيْ وَقَوْلَةَ حَيْلَتِيْ وَمَوَاسِيْ عَنِّي الْاَسِي
يَا اَرْحَمَ الرَّاحِمِيْنَ، اَنْتَ رَبُّ الْمُسْتَغْفِرِيْنَ وَاَنْتَ رَبُّنِيْ اِلَى مَنْ
تَكَلَّمُنِيْ اِلَى بَعِيْدٍ يَتَجَبَّرُ مِنِّيْ اَمْرًا اِلَى عَدُوِّ مَلِكَةٍ اَمْرًا اِنْ
لَمْ يَكُنْ عَلَيَّ غَضَبٌ فَلَا اُبَاسِيْ وَلَكِنْ عَافَيْتُكَ هِيَ اَوْ سَمِعْتَنِيْ،
اَعُوْذُ بِنُورِ وَجْهِكَ الَّذِيْ اَشْرَقَتْ لَهُ الْكُلُوبُ وَمَلَعَتْ عَلَيْهِ اَمْرُ
الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ مِنْ اَنْ يُنْزِلَ بِيْنَ غَضَبِكَ اَوْ تُخْلِعَ عَلَيَّ سَخَطَكَ،
لَكَ الْعَتَايَا حَتَّى تَرْضَنِيْ، وَلَا عَوْلَ وَلَا تُؤْذِ الْاَلْبَبَكَ

اي الله مان تنهنجي ٿي درٻار ۾ پنهنجي بي وسي، وسيلن ۽ ذريعن جي گهٽتائي ۽ ماڻهن ۾ منهنجي جيڪا رسوائِي ٿي رهي آهي، ان جي شڪايت ڪيان ٿو. اي الرحم الراحمين! تون ڪمزورن جو رب آهين ۽ منهنجو به! اي منهنجا پالڻهار! تون مونکي ڪنهن جي حوالي ٿو ڪرين؟ اهي پري پري وارا ماڻهون جن جو مونسان ڪوبه تعلق نه آهي، ته اهي مونکي تختيءَ مشق بنائين! يا تو منهنجي سڀني معاملن کي دشمنن جي حوالي ڪري ڇڏيو آهي؟ پوءِ به جي مونتي تون ڪاوڙيل نه آهين ته مونکي انهن ڳالهين جي ڪابه پرواهه نه آهي، پر ڪجهه به هجي، تنهنجون عنايتون ته مونتي تمام گهڻيون آهن. مان تنهنجي مُک جي نور جي پناهه ۾ اڃان ٿو جنهن سان سڀ انڌهيرا ختم ٿين ٿا ۽ جنهن جي پاڇي سان دنيا ۽ آخرت جا سڀ معاملا سڌا ٿين ٿا، ان کان جو مونتي تنهنجي ڪاوڙ جاڳي يا تنهنجو ڪهر ٿئي، پرچائڻو آهي، ان وقت تائين پرچائڻو آهي جيستائين تون راضي نه ٿي وڃين، نه طاقت آهي، نه زور آهي، پر صرف تنهنجي ئي مدد آهي.

ڄڻ ته پهريان پاڻ ﷺ الله تعاليٰ جي حضور فرياد ڪئي، ان کان پوءِ پاڻ ﷺ مقام عبدیت واري ڳالهه ڪئي. محمد رسول الله ﷺ کي عبده ورسوله

وارا بہ تعلق حاصل آھن، مقام عبديت جي تقاضا ڪجھہ بہي آھي، يعني ڪنڌ جھڪائي ڇڏڻ تہ ڪابہ شڪايت چين تي نہ اچي. تنهنڪري عرض ڪئي اِن لَم يَكُنْ عَكَ غَضَبٌ فَلَا اِيَّانَ! اي اللہ! (اھو سڀ ڪجھہ ٿيڻ کانپوءِ بہ) جي تون ناراض نہ آھين تہ پوءِ مونکي ڪابہ پرواھ نہ آھي! يعني

مرتلیم ہے جو مزاج یار میں آئے!

خدشو اھو آھي تہ ڪٿي تون ناراض نہ ٿي ويو هجين. جيئن شروع ۾ وحي جو سلسلو ڪجھہ وقت لاءِ رڪجي ويو هو تہ پاڻ ﷺ کي اھو شڪ ٿي پيو هو تہ ڪٿي اللہ سبحانہ و تعاليٰ ناراض نہ ٿي پيو هجي تہ ان تي هي آيت نازل ٿي هئي:

وَالصُّلْحَىٰ (۱) وَاللَّيْلُ إِذَا سَجَىٰ (۲) مَا وَدَّعَكَ رَبُّكَ وَمَا قَلَىٰ

(۳) وَلِلْآخِرَةِ خَيْرٌ لَّكَ مِنَ الْأُولَىٰ (۴)

انهيءَ کي ئي فارسيءَ ۾ چوندا آھن عشق است هزار بدگمانی يعني جتي عشق ۽ محبت جو معاملو هوندو آھي اتي تمام جلد بدگماني پيدا ٿيندي آھي تہ ڪٿي محبوب ڪنھن ڳالھہ جي ڪري ناراض تہ نہ ٿي پيو آھي، ان کي ڪا منهنجي ڳالھہ ناگوار تہ نہ لڳي آھي. بهر حال ڪجھہ بہ هجي، ان سڀ کانپوءِ بہ جي تون مون تي ڪھريل نہ آھين ۽ تون مونسان ناراض نہ آھين تہ پوءِ مونکي ڪابہ پرواھ نہ آھي.

سفر طائف ذاتي طور تي محمد رسول اللہ ﷺ لاءِ مشڪل ۽ آزمائش، امتحان ۽ سختين ۾ چوٽيءَ تي آھي. مولانا مناظر احسن گيلاني پنهنجي لکت النبي الخاتم ۾ ان کي سيرت طيبہ جو هڪ اھم موڙ Turning Point سڏيو آھي. ان کان پوءِ اللہ تعاليٰ جي طرفان حضور ﷺ کي خصوصي حفاظت ۽ Protection نصيب ٿيو. پر طائف کان فوري طور تي واپسي کانپوءِ عالم اسباب ۾ پاڻ ﷺ جو معاملو هيءُ هو تہ پاڻ ﷺ مڪي ۾ واپس داخل نہ پئي ٿي سگھيا، اتي پاڻ ﷺ جي قتل جو فيصلو ٿي چڪو

هو، داخل ٿيندو ته قتل ڪيو ويندو. ۽ جڏهن دارالندوه ۾ فيصلو ٿي ويو هجي ته اهڙو قدم کڻڻ واري تي ڪو به ڏوه يا الزام نه ايندو ۽ نه ئي ڪو مقدمو هلندو آهي. پاڻ ﷺ طائف ويو هو ۽ اتان خالي هٿين واپس وريو هو. نوٽ ڪري وٺو مان اهو نقطو واضع ڪرڻ چاهيان ٿو ته پاڻ ﷺ عالم اسباب ۾ سموري جدوجهد قدم به قدم زمين تي هلي ڪئي آهي. تنهن ڪري عالم اسباب کي استعمال ڪندي پاڻ ﷺ هڪ مشرڪ کي پيغام موڪليو ته جي تون مونکي پنهنجي پناه ڏين ته مان مڪي ۾ داخل ٿيان. هاڻي مان ٻڌائي چڪو آهيان ته قبيلائي زندگي جو اهو اصول هوندو هو ته جي ڪو به ماڻهون ڪنهن کي پناه ڏئي ته سڀني جي طرفان پناه سمجهي ويندي. پر ان ڪافر انڪار ڪري ڇڏيو. وري پاڻ ﷺ حضرت زيد بن حارثه رضي الله تعالى عنه کي هڪ ٻئي ماڻهون ڏانهن موڪليو پر ان به انڪار ڪري ڇڏيو. ٽيون ماڻهون مطعم بن عدي شريف النفس ماڻهون هو ان وٽ پاڻ ﷺ جو پيغام پهتو ته ان چيو توهان منهنجي امان ۾ آهيو هليا اچو. پاڻ ﷺ چورائي موڪليو ته ائين نه ايندس اڃ ۽ پاڻ اچي وٺي وڃ. ان جو سبب ڇا آهي؟ اهو ته پاڻ ﷺ جي ائين ئي مڪي ۾ داخل ٿي وڃن ها ۽ ڪو ماڻهون پاڻ ﷺ تي اوچتو حملو ڪري ها ته اهي بعد ۾ چئي پئي سگهيا ته اسان کي ڪهڙي خبر ته هن کي مطعم بن عدي پناه ڏني آهي. پاڻ ﷺ ان حد تائين دنيا جا اسباب استعمال ڪيا آهن. ان ڪري جو هي عالم اسباب آهي ۽ هتي جيڪا به جدوجهد ڪرڻي آهي انهن وسيلن جي اندر رهي ۽ انهن کي اختيار ڪري ڪرڻي آهي. ان ڪري پاڻ ﷺ هڪ مشرڪ ۽ ڪافر جي پناه وٺڻ قبول ڪئي ۽ پوءِ مطعم بن عدي هٿيار سجائي پنهنجن ڇهن پٽن سميت اهو چوندو آيو آهي ته مون محمد ﷺ کي پناه ڏني آهي ۽ اڄ کان محمد ﷺ منهنجي پناه ۾ آهي تڏهن پاڻ ﷺ مڪي ۾ داخل ٿيا آهن. پاڻ ﷺ کي ان جي ان احسان جو ايترو ته احساس هو جو غزوه بدر ۾ جيڪي ستر قيدي پاڻ ﷺ جي قيد ۾ آيا انهن جي باري ۾ پاڻ ﷺ جن فرمايو ته اڄ جي مطعم

بن عدي زنده هجي ها ۽ اهو انهن جي سفارش ڪري هان ته مان انهن سڀني قيدين کي ڇڏي ڏيان هان پر مطهر بن عدي ان دوران مري ويو هو ۽ اهو حالت ڪفر ۽ شرڪ ۾ ئي رهيو.

مون رسول الله ﷺ جي جدوجهد جي پهرين 10 سالن جي هڪڙي جهلڪ ڏيکاري آهي. پاڻ ﷺ جي انقلابي جدوجهد جو وقت 20 سال آهي. عرب ۾ انقلاب 20 هن سالن ۾ مڪمل ٿيو جڏهن مڪو ۽ طائف فتح ٿيا اهڙي طرح سڄي عرب ۾ انقلاب مڪمل ٿي ويو. ان لاءِ مڪي جا 12 سال ۽ مديني جا 8 سال ملايو ته 20 سال ٿين ٿا. ان وقت کي ٻن حصن ۾ ورهايو 10 سال هيڏانهن ۽ 10 سال هوڏانهن. پهرين 10 سالن جو حاصل مون توهان جي سامهون رکيو آهي ته ڪل 125 يا 150 ماڻهن ايمان آندو آهي ۽ طائف ڪا واپسي تي پاڻ ﷺ جي اها حيثيت به نه هئي ته پاڻ مڪي ۾ پنهنجي ذاتي حيثيت ۾ رهي سگهن هان. ان ڪري پاڻ ﷺ هڪ ڪافر ۽ مشرڪ جي پناه وٺي مڪي ۾ واپس داخل ٿيا آهن. اها ڏهن سالن جي اڻ ٿڪ محنت آهي. پر اڳين ڏهن سالن ۾ اسلامي انقلاب تمام تيزي سان مڪمل ٿيو آهي.

بيعت عقبه اوليٰ ۽ بيعت عقبه ثانيه:

طائف کان واپسي کان پوءِ انهيءَ ئي سال حج جي موقعي تي پاڻ ﷺ مڪي جي ٻاهران وادين ۾ ترسيل حاجين سان ملاقاتون ڪري انهن کي اسلام جي دعوت ڏئي رهيا هئا ته انهن کي يثرب کان آيل ڇهه حاجي ملي ويا. پاڻ ﷺ انهن جي سامهون پنهنجي دعوت رکي. اهي ڇهه ئي حاجي قبيلي خزرج جا هئا. يثرب جا يهودي ڇو ته اهو چوندا رهندا هئا تمام جلد نبي آخر زمان (ﷺ) ظاهر ٿيڻ وارو آهي، ۽ جڏهن انهن يهودين جو قبيلن اوس ۽ خزرج سان جهيڙو ٿيندو هو ۽ اهي انهن قبيلن کان مار کائيندا هئا ته چوندا هئا ته هاڻي ته توهان اسان کان زور ٿيو ٿا وڃو، پر ڏسجو جڏهن نبي آخر زمان (ﷺ) ظاهر ٿيندو ۽ اسان ان سان گڏجي توهان سان جنگ ڪنداسين ته

پوءِ توهان اسان کي شڪست نه ڏئي سگهندا. يهودين جون اهي ڳالهيون يثرب جي ماڻهن جون ٻڌل هونديون هيون. جنهن ڪري جڏهن يثرب جي حاجين جي سامهون پاڻ ﷺ دعوت پيش ڪئي ته انهن ٽيڏين اکين سان هڪ ٻئي کي ڏٺو لڳي ٿو ته هي اهو ئي نبي آهي جنهن جو ذڪر يهودي ڪندا آهن، تنهن ڪري ان کان اڳ جو يهودي پاڻ ﷺ تي ايمان آڻين هان خُزرج قبيلي جي انهن ڇهن ئي حاجين ايمان قبول ڪري ورتو. واپس يثرب وڃي انهن ٿوري گهڻي ته دعوت ڏني هوندي ان جي نتيجي ۾ اڳئين سال حج جي موقعي تي ٻارهن حاجي حضور ﷺ جي خدمت ۾ حاضر ٿيا ۽ انهن چيو ته اسان کي ڪوئي استاد ۽ تبليغ ڪرڻ وارو گڏي ڏيو جيڪو اسان کي قرآن پڙهائي، ڇو ته توهان سان ته اسان جي ملاقات هاڻي اڳئين سال ئي ٿيندي.

توهان کي معلوم آهي ته عرب ۾ سفر ڪرڻ سولو ڪم نه هو، ڦرلٽ، ڏاڙڻ ۽ قتل جو ڊپ رهندو هو ۽ قافلا ڦريا ويندا هئا، صرف حرمت وارن مهينن يعني حج جي ڏينهن ۾ امن امان هوندو هو ڪو به ڪنهن کي تنگ نه ڪندو هو. انڪري انهن پاڻ ﷺ کي چيو ته توهان اسان کي ڪو قرآن پڙهائڻ وارو ڏيو. پاڻ ﷺ حضرت مصعب بن عمير رضي الله تعالى عنه کي ساڻ ڪري موڪليو. ڪجهه وقت کان پوءِ پاڻ ﷺ هڪ صحابي حضرت عبدالله بن ارم مڪتوم رضي الله تعالى عنه جيڪو نابينا هو کي يثرب روانو ڪيو. انهن ٻنهي اتي دعوت ۽ تبليغ جو ڪم ڪيو ۽ ان محنت ۽ محبت سان ماڻهن کي قرآن پڙهايو جو حضرت مصعب بن عمير رضي الله تعالى عنه جو نالو ئي مقري پئجي ويو هو. ان دعوت ۽ تبليغ جي نتيجي ۾ اڳئين سال پنجهتر (75) ماڻهون مڪي آيا ۽ بيعت عقبه ثانيه ٿي ويئي، جنهن جي نتيجي ۾ هجرت جو دروازو کلي ويو. انهن 75 ماڻهن ۾ اوس ۽ خُزرج جا وڏا وڏا ماڻهون به موجود هئا. انهن ٻنهي قبيلن جي اسلام ڏانهن پيش قدمي سان الله تعالى جي اها مشيت اهڙي طرح پوري ٿي ۽ مديني ڏانهن هجرت ٿي ويئي. رسول الله ﷺ بين صحابين کي ته مديني ڏانهن هجرت جي اجازت ڏيئي

چڏي پر پاڻ الله سبحانه و تعاليٰ جي طرفان واضع اجازت اچڻ جي انتظار ۾ رهيا.

ان سلسلي ۾ هڪ واقعو توهان جي سامهون پيش ڪرڻ گهران ٿو. حضرت ابوبڪر رضي الله تعاليٰ عنه پاڻ ﷺ سان سفر هجرت لاءِ بلڪل تيار هئا ۽ پاڻ ﷺ کان پڇندا رهندا هئا ته حضور ﷺ هجرت جي اجازت آئي؟ پاڻ ﷺ فرمائيندا هئا اڃان نه آئي آهي. اهڙي طرح حضرت ابوبڪر رضي الله تعاليٰ عنه روز پڇندا رهندا هئا. حضرت عائشه رضي الله تعاليٰ عنها ٻڌايو آهي ته هڪ ڏينهن اسان عجيب حال ڏٺو ته پيپهري جي وقت رسول الله ﷺ اچي رهيا آهن ۽ پاڻ ﷺ پنهنجي منهن ۽ مٿي تي ڪپڙو ويڙهي رکيو آهي. عرب ۾ منجهد جي وقت ڪنهن وٽ وڃڻ نه هاڻي پسنديده آهي نه ڪڏهن پهريان هو، اهو قيلولتي جو وقت هوندو آهي. حضرت عائشه رضي الله تعاليٰ عنها فرمائي ٿي ته اسان ان وقت حضور ﷺ جي اچڻ تي حيران ٿياسين. پاڻ ﷺ اچڻ سان اهو ٻڌايو ته هجرت جي اجازت ملي ويئي آهي. حضرت ابوبڪر رضي الله تعاليٰ عنه گهڻو خوش هئا. ان پنهنجي پر تي ٻه ڏاڇيون (هڪ پنهنجي لاءِ ٻي حضور ﷺ جي لاءِ) تيار ڪري بيهاريون هيون ۽ انهن کي ڪارائي پياري تازو توانو ڪري بيهاريو هو ته جيئن تيز ڊوڙي سگهن ۽ سفر هجرت ۾ ڪم اچن. حضرت ابوبڪر رضي الله تعاليٰ عنه خوشيءَ سان عرض ڪيو ته حضور ﷺ مون سفر جي لاءِ ٻه ڏاڇيون تيار ڪري بيهاريون آهن. پاڻ ٿورو سوچيو پوءِ فرمايو نيڪ آهي هڪ مان استعمال ڪندس پر ان جي قيمت ڏيندس. حضرت ابوبڪر رضي الله تعاليٰ عنه اهو ٻڌي روئي ڏنو ته سرڪار ﷺ مون سان به اهڙي اوپرائپ! اها حضور ﷺ جي غيرت، حميت ۽ خودداري هئي. الغرض مديني ڏانهن سفر هجرت ٿيو.

مڪي دور ۾ دعوت، تربيت ۽ تزڪئي، تنظيم ۽ صبر محض، اهي چار شيون گڏ گڏ هلي رهيون آهن. صبر محض تياري جو دور آهي ته جيستائين ايتري طاقت نه اچي ته ڪفر جي سامهون ٿي ان جو مقابلو ڪري سگهجي، ان

وقت تائين جي توهان تي ڪا ڏاڍائي به ٿئي ته سهو، برداشت ڪيو ۽ صبر ڪيو. ان مرحلي ۾ ڪابه جوابي ڪاروائي نه ڪيو. اها پاڻ ﷺ جي ڪاميابيءَ جي سلسلي ۾ پاڻ ﷺ جي دورانديشي ۽ معاملي فهمي جو انتهائي نازڪ معاملو هو. وحيءَ جلي، يعني قرآن مجيد ۾ اهڙو ڪوبه حڪم نه آيو هو ته پنهنجا هٿ ٻڌل رکو، پر ان حڪم جو ذڪر بعد ۾ سورة النساء آيت 77 ۾ هنن لفظن ۾ ڪيو ويو:

أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ قِيلَ لَهُمْ كُفُّوا أَيْدِيَكُمْ وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ فَلَمَّا كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقِتَالُ إِذَا فَرِيقٌ مِنْهُمْ يَخْشَوْنَ النَّاسَ كَخَشْيَةِ اللَّهِ أَوْ أَشَدَّ خَشْيَةً

وَقَالُوا رَبَّنَا لِمَ كَتَبْتَ عَلَيْنَا الْقِتَالَ لَوْلَا أَخَّرْتَنَا إِلَى أَجَلٍ قَرِيبٍ

ڇا توهان انهن ماڻهن کي نه ڏٺو آهي جن کي چيو ويو هو ته پنهنجا هٿ روڪي رکو ۽ نماز قائم ڪيو، زڪواة ادا ڪيو! (ان وقت ڪجهه ماڻهون چاهين پيا ته اسان کي جنگ جي اجازت ڏني وڃي) هاڻي جڏهن انهن کي جنگ جو حڪم ڏنو ويو آهي ته انهن مان هڪڙي گروه جو حال اهو آهي جو ماڻهن کان ائين ڊڄي رهيا آهن جيئن الله ڪا ڊڄڻ گهرجي، يا ڪجهه ان ڪا به وڌيڪ، ۽ چون ٿا ته اي الله هي اسان کي جنگ جو حڪم ڇو ڏنو ويو آهي اڃان اسان کي ڪجهه وقت ڇو نه ڏنو؟

مڪي سورتن ۾ ان حڪم جو ڪٿي به ذڪر نه آهي اهو به ممڪن آهي ته الله وحي خفي جي ذريعي هٿ روڪي رکڻ جو حڪم ڏنو هجي، ڇو ته حضور ﷺ تي صرف وحي جلي ئي نه پر وحي خفي به ايندي هئي. ان کان به وڌيڪ قرين قياس اهو آهي ته اهو حضور ﷺ جي پنهنجي سوچ، غور ۽ فڪر جي نتيجي ۾ اختيار ڪيل تدبير هجي. حضور ﷺ جي پنهنجي سوچيل سمجهيل راءِ هئي ته ڪابه انقلابي جماعت جيڪا اڃان تعداد ۽ طاقت ۾ ٿوري آهي جي اها پرتشدد ٿي وڃي ته اها ڪچلجي ويندي. اهو ئي سبب آهي سموري تشدد جي باوجود صحابه ڪرام رضي الله تعاليٰ عنهم پرتشدد

ڪونه ٿيا. جڏهن ته انهن کي ماريو ۽ تنگ ڪيو پئي ويو، انهن کي گهر ۾ نظر بند ڪيو پئي ويو، انهن کي بڪارو ۽ اڇيو رکيو پئي ويو. خاص طور تي غلامن تي تمام گهڻو تشدد ڪيو پئي ويو. حضرت عمار رضي الله تعالى عنه جي والدين حضرت سميه ۽ حضرت ياسر رضي الله تعالى عنهما کي ته شهيد به ڪيو ويو. انهيءَ سڀ ڪجهه ٿيڻ جي باوجود مسلمانن جي طرفان ڪابه جوابي ڪاروائي نه ڪئي ويئي. اهو تمام حڪيماڻو ۽ انتهائي سياڻپ جو انداز هو. اهي ڄاڻندا هئا ته هن مرحلي تي جي جوابي ڪاروائي ٿي ويئي ته باطل قوتن کي اسان کي ڪچلڻ جو پورو جواز ملي ويندو. اڃان ته اسان کي وقت گهرجي ته اسان پنهنجي دعوت ۽ تربيت سان پنهنجي بنيادن کي وسيع، مستحڪم ۽ مضبوط ڪريون. ان کي علامه اقبال هيئن چيو آهي ته:

بانشءِ درويشي در ساز و دمام زن

يعني درويشي جو رنگ اختيار ڪيو ۽ انهيءَ جي رنگ ۾ رنگجي وڃو ۽ انهيءَ طريقي سان محنت ۽ ڪوشش ڪندا رهو. آخر دعوت ۽ تبليغ به ته درويشي ئي هوندي آهي. ٻيو اهو ته درويش کي جي ڪنهن چمات به هڻي ڪڍي ته هو انهيءَ کي جواب ۾ چمات نه هڻندو. درويشي اها آهي ته ظلم ۽ ڏاڍ جي باوجود ڪوبه جواب نه ڏنو وڃي ۽ پنهنجا هٿ ٻڌل رکجن. ذاتي مدافعت Self Defense ۾ به هٿ نه ڪنيا وڃن توڙي توهان جا ٽڪرا ٽڪرا ڪيا وڃن. انهيءَ ڪري حضرت خباب بن ارت رضي الله تعالى عنه کي چيو ويو ته قميص لاه ته انهيءَ لاهي ڇڏي ان جي اکين جي سامهون زمين تي تاندا ٻري رهيا هئا. هاڻي حضرت خباب رضي الله تعالى عنه کي چيو ويو ته هنن تاندين تي لپتي پئ ته هو لپتي پيو. ان ڪري جو صبر محض ۽ هٿ ٻڌل رکو محمد عربي ﷺ جو حڪم هو. نه ته ماڻهون جي مايوس ٿي وڃي انهيءَ ڳالهه تي ته هي ته منهنجو ڪباب ٺاهڻ لاءِ تيار آهن ۽ جوابي قدم کڻي ته آخر ٻن ٽن کي ماري ئي مرنديا نه. ٻليءَ کي به جي توهان ڪنڊ ۾ ڦاسايو ۽ جي ان کي محسوس ٿئي ته هاڻي منهنجي لاءِ ڀڄڻ جو ڪو رستو نه رهيو آهي ته

اها توهان تي هلاڻ ڪري ڏيندي. اهڙي طرح جي ڪنهن ماڻهون، ڪي اها پڪ
تي وڃي ته هي مونکي جيئرو ساڙڻ لاءِ تيار آهن ته اهو ڪجهه ڪي ته ماري
مرندو، پر محمد عربي ﷺ جي انقلابي جدوجهد ۾ صبر محض جي مرحلي
۾ هٿ ڪڍڻ جي اجازت نه هئي.

مڪي جا ٻارنهن سال دعوت ۽ تبليغ، تربيت ۽ اندر جي پاڪائي ۽ تنظيم
سازي جي مرحلن ۾ گذريا، جنهن جي چوٽي بيعت عقبه ثانياه آهي. جنهن ۾
پاڻ ﷺ صحابه رضي الله تعالى عنهم کان عهد ورتو. حضرت عبادہ بن
صامت رضي الله تعالى عنه ٻڌائين ٿا ته:

بَايَعْنَا رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى السَّيِّئِ وَالطَّاعَةِ فِي الْعُسْرِ
وَالْيُسْرِ وَالْمَنْشِطِ وَالْمَكْرَةِ وَعَلَى أَثَرَةٍ عَلَيْنَا وَعَلَى أَنْ لَا نُنَازِعَ الْأَمْرَ أَهْلَهُ
وَعَلَى أَنْ نَقُولَ بِالْحَقِّ أَيْنَمَا كُنَّا لَا نَخَافُ فِي اللَّهِ لَوْمَةً لَّائِمَةً

اسان الله جي رسول ﷺ سان اها بيعت ڪئي هئي ته توهان ﷺ جو هر
حڪم ٻڌنداسين ۽ مڃينداسين، چاهي مشڪل هجي چاهي آسان، چاهي ان لاءِ
دل راضي هجي چاهي اسان کي پنهنجي طبيعت تي جبر ڪرڻو پوي، چاهي
توهان ٻين کي اسان تي ترجيح ڏيو، ۽ جن کي به توهان اڳواڻ چونڊيندا انهن
سان جهڳڙنداسين ڪونه (انهن سان تعاون ڪنداسين) ۽ جتي به هونداسين
حق ڳالھ (۽ صحيح صلاح) ضرور پيش ڪنداسين، اسان الله جي معاملي ۾
ڪنهن ملامت ڪرڻ واري جي ملامت کان ڪونه ڊڄنداسين.

اها هڪ عظيم بيعت هئي جنهن سان هڪ تنظيم وجود ۾ آئي.

اندروني مضبوطيءَ جي لاءِ ڪنيل قدم

مديني ۾ اچي پاڻ ﷺ ڇهن مهينن ۾ تي ڪم ڪيا. پهريون اهو ته مسجد
نبوي جي تعمير ڪئي جنهن سان هڪ مرڪز ٺهي پيو. هاڻي اها دارالندوه به
هئي ۽ دارالمشاورت به، اها دارالاماره به هئي ۽ دارالصلاة به هئي. اها ئي
دارالتعليم، دارالتزڪيه ۽ دارالاحسان به هئي. ان کي توهان خانقاه، درسگاه،

تربيت گاه، ايوان حڪومت، عدالت ۽ پارليامينٽ هائوس چئي سگهو ٿا. الغرض مسجد نبوي جي صورت ۾ هڪ مرڪز وجود ۾ اچي ويو هو. ٻيو اهو ته پاڻ ﷺ انصار ۽ مهاجرن جي وچ ۾ پائيجارو ڪري پاءُ پاءُ ٺاهي ڇڏيو ته جيئن اسلامي جماعت جا ٻئي حصا پاڻ ۾ ملي وڃن، ۽ ٽيون اهو ته پاڻ ﷺ يهودين سان معاهدا ڪري انهن کي پابند ڪيو ته جي مديني تي حملو ٿيو ته ان جي سڀئي گڏجي حفاظت ڪنداسين.

مستشرقين جي تنگ نظري

هتي آءُ ترهان کي ٻڌائڻ چاهيان ٿو ته مستشرقين پنهنجي تنگ نظري جي ڪري رسول الله ﷺ جي مڪي ۽ مديني دور جي طرز زندگي کي متضاد قرار ڏنو آهي. جنهن ڪري ٽائن بي (Toynbee) پاڻ ﷺ جي باري ۾ هڪ تمام زهر ڀريل جملو چيو آهي ته:

Muhammad failed as a Prophet and succeeded as a statesman

معنيٰ محمد (ﷺ) نبيءَ جي حيثيت سان ته ناڪام ٿيو آهي پر بحیثیت سياستدان کامیاب ٿيو.

مڪي ۾ دعوت ۽ تربيت، تزڪئي ۽ صبر محض جو جيڪو نقشو هو ان جي ويجهو نبين جو ڪم اهو ئي هوندو آهي. اهو ئي ڪم ٽن سالن تائين حضرت عيسيٰ عليه السلام ڪيو آهي. ان جو چوڻ اهو آهي ته محمد (ﷺ) جڏهن مڪي ۾ ناڪام ٿي ويو ته اهو (معاذ الله) مديني ڏانهن ڀڄي ويو. مستشرقين هجرت مدينه کي Flight to Madina چوندا آهن. جڏهن ته اهو ڀڄڻ نه هو پر هڪ متبادل مرڪز Alternate Base جي طرف وڃڻ هو. پهريان پاڻ ﷺ متبادل مرڪز جي تلاش ۾ طائف سفر ڪيو هو پر الله جي مشيت ڪجهه ٻي هئي. تنهنڪري الله تعاليٰ هي متبادل مرڪز مديني جي صورت ۾ عطا ڪيو. انقلابي جدوجهد جي شروعات ڪرڻ لاءِ مديني جي حيثيت هڪ مرڪز جي هئي.

برطانوي پروفيسر مننگمري واٽ، جنهن کي ضياءُ الحق خاص طور تي پاڪستان گهرايو هو، ان سيرت محمدي ﷺ تي ٻه ڪتاب لکيا آهن: Muhammad at Madina ۽ Muhammad at Makka هن انهن ٻنهي ڪتابن ۾ پنهنجي خيال طور رسول الله ﷺ جي زندگي متضاد رخن کي نمايان ڪيو آهي. هن جو چوڻ اهو آهي ته مڪي وارو محمد (ﷺ) ڪو ٻيو آهي ۽ مديني وارو ڪو ٻيو آهي. مڪي وارو محمد (ﷺ) ته داعي، مزڪي، مبلغ ۽ درويش آهي ۽ ان جي سيرت ۾ واقعتن نبين وارو نقشو نظر اچي ٿو جڏهن ته مديني وارو محمد ﷺ ته هڪ مدبر، منتظم، Statesmen، سياست دان ۽ سپهه سالار آهي. ان جي ويجهو ته اهي ٻئي شخصيتون بلڪل جدا جدا آهن. ان کان قطع نظر ته Muhammad at Madina ۾ هن پاڻ ﷺ جي لاءِ مدح ۽ تعريف جي لاءِ سمورن ممڪن لفظن کي هڪ جاءِ تي جمع ڪري ڇڏيو آهي. پاڻ ﷺ جي دورانديشي، معاملاتي فهمي، پاڻ ﷺ جي صحيح صحيح صورتحال جي باري ۾ صحيح صحيح قدر کڻڻ جي صلاحيت، پاڻ ﷺ جي انسانن جي سڃاڻپ ۽ هر ماڻهون جي ذهني صلاحيتن جو اندازو ڪندي ان سان ان جي سطح تي ڳالهه ڪرڻ ۽ هر ماڻهون کان ان جي صلاحيت ۽ استعداد جي مطابق ڪم وٺڻ جهڙين سمورين خاصيتن جو ذڪر هن تمام ڪلٽي دل سان ڪيو آهي. هن پاڻ ﷺ جي موقع کي سمجهڻ جي صلاحيت، سوچ ويچار ۽ سياست وغيره جا جيترا به اعليٰ ترين اوصاف آهن انهن جو ذڪر افعال التفضيل Supperlative جي صيغن ۾ ڪيو آهي. ان سان هڪ سادي مسلمان کي اهو ڏوڪو لڳيو وڃي ته شايد هي ڪتاب پاڻ ﷺ جي تعريف ۾ لکيو ويو آهي. جڏهن ته هو تضاد Contrast بيان ڪري رهيو آهي ته بحیثیت سیاستدان Statesman ته پاڻ ﷺ جا اهي اوصاف آهن، جڏهن ته بحیثیت نبی پاڻ ﷺ ناڪام ٿي ويا ۽ پاڻ ﷺ کي پڇي اچي مديني ۾ پناه وٺي پئي. اهو، اهو زهر آهي جيڪو هن اوڳاڇيو آهي. پر حضور ﷺ جي معاملي فهمي، دور انديشي ۽ Statesmanship جو هن گوڏا کوڙي اعتراف ڪيو آهي. پاڻ ﷺ

جي انهن صلاحيتن جو شاهڪار ميثاق مدينه آهي، جنهن ۾ پاڻ ﷺ مديني ۾ آباد ٿنهي يهودي قبيلن کي پابند ڪيو. جڏهن ته بعد ۾ اهي هڪ هڪ ٿي غداري ڪندا رهيا پر اها ڳالهه ظاهر ٿئي آهي ته جي اهي غداري به ڪندا هئا ته لکي لکي ۽ ڊڄندي ڊڄندي، ڇو ته اهي ان معاهدي ۾ ٻڌل هئا. سر عام هنن کي انهن سرگرمين جي همت ڪانه ٿيندي هئي، جنهن ڪري لڪ چپ ۾ سازشون ڪندا رهيا. اهي ڪڏهن مڪي وارن کي پڙڪائيندا هئا، ڪڏهن ڪنهن ٻئي کي. بعد ۾ انهن معاهدن جي خلاف ورزين جي سبب يهودين جي ٽنهي قبيلن بنو قينقاع، بنو قريظ ۽ بنو نضير کي مديني کان ٽڙي ڪڍيو ويو.

رسول الله ﷺ جي طرف کان چاڀي مار مهمن جي شروعات

رسول الله ﷺ مديني ۾ شروعاتي ڇه مهينا مٿي ذڪر ڪيل ڪمن ۾ گذاريا ۽ ستين مهيني پاڻ ﷺ ننڍا ننڍا چاڀي مار جڻا مڪي ڏانهن موڪلڻ شروع ڪيا. هاڻي اهو باطل کي چلينج ڪرڻ وارو انداز آهي. غزوہ بدر کان پهرين پاڻ ﷺ اهڙا اٺ جڻا روانا ڪيا آهن. بدقسمتي سان سيرت جا اهي ڪتاب جيڪي انگريز جي دور ۾ لکيا ويا ان جي لکندڙن انهن واقعن کي گهڻي اهميت نه ڏني آهي ۽ انهن کي لکايو به آهي. ايسٽائين جو علاما شبلي نعماني به انهن کي نه لکيو آهي. ان جو سبب ڇا آهي؟ اها ته رسول الله ﷺ جي انهن ڳالهين سان اهو ثابت ٿئي ٿو ته هجرت کان پوءِ جنگ جي شروعات محمد رسول الله ﷺ جي طرفان ٿي آهي مڪي جي قريش جي طرفان نه ٿي آهي. جڏهن ته يورپي استعماري دور ۾ اسان تي اها تنقيد ٿيندي هئي ته اسلام ته تلوار سان پکڙيو آهي،

بوءِ خول آتی ہے اس قوم کے افسانوں سے!

۽ هي ته خوني ۽ جنوني ماڻهون آهن، هي دليل سان نٿا ڳالهائين پر طاقت سان ڀڳا ڳالهائين اولهه جي طرفان ڇو ته لڳاتار اها پروپيگنڊا ٿي رهي هئي

جنهن ڪري اسان جو انداز به معافي گهرندڙن وارو ٿي ويو هو، ته نه! پاڻ ﷺ ته جنگ نه ڪئي هئي پاڻ ﷺ ته صرف پنهنجو بچاءُ ڪيو آهي شروعات ته ڪافرن جي طرفان ٿي هئي. اها ڳالهه سئو سيڪڙو غلط آهي. ان ڪري جو پاڻ ﷺ کي ته الله تعاليٰ دين کي غالب ڪرڻ جي لاءِ موڪليو هو. پاڻ ﷺ مڪي کان مديني ۾ اتان جي باغن جي ٿڌي چانون ۾ آرام ڪرڻ ته نه آيا هئا، اهو ته الله خاص ڪري ان جدوجهد جي اڳئين مرحلي يعني اڳرائي جي لاءِ Base طور ڏنو هو. پاڻ ان مرحلي کي وڌ ۾ وڌ ڇهه مهينا پوئتي ڪري پئي سگهيا ته جيئن اتي پنهنجي پوزيشن کي مضبوط ڪن، ان کان وڌيڪ پاڻ ﷺ لاءِ اهو ممڪن ئي نه هو. ان ڪري پاڻ ﷺ اتي پنهنجي پوزيشن مضبوط ٿيندي ئي اڳرائي ڪرڻ شروع ڪري ڏني، ۽ اهو سلسلو پاڻ ﷺ جي طرفان ئي شروع ٿيو آهي. اهڙا اٺ جڳا غزوہ بدر کان پهريان موڪليا ويا آهن. انهن مان چار غزوات آهن جن ۾ پاڻ ﷺ ذاتي طور تي شامل رهيا آهن ۽ چار ئي سراپا آهن جن ۾ پاڻ ﷺ ذاتي طور تي شامل نه هئا.

انهن جڳن جو مقصد هڪ ته قریش کي چيلنج ڪرڻ ۽ ٻيو مڪي جي معاشي ناڪي بندي Economic Blockade هو ڇو ته مڪي وارن جي معاش جو سڄو دارومدار اڪيلي سر واپار تي هو. انهن جا واپاري قافلا اتر ۽ ڏکڻ ڏانهن سفر ڪندا هئا. اتر ۾ شام ڏانهن ويندڙ قافلا بدر مان ٿي گذرندا هئا. بدر مديني کان اسي ميلن جي فاصلي تي آهي ۽ مڪي کان ٻه سئو ميل پري آهي، جنهن ڪري اهو مسلمانن جي پهچ ۾ هو. هوڏانهن ڏکڻ طرف جيڪي قافلا يمن ڏانهن ويندا هئا اهي نخلا جي واديءَ مان ٿي گذرندا هئا جيڪو مڪي جي ڏکڻ اوڀر ۾ آهي ۽ مديني کان ان جو فاصلو گهٽ ۾ گهٽ ٻه ٽي سئو ميل آهي. پر پاڻ ﷺ نخلا جي وادي ڏانهن به هڪ جڳو روانو ڪيو آهي. انهن جڳن جو مقصد قریش کي اهو ٻڌائڻ هو ته توهان جي زندگي هاڻي اسان جي هٿن ۾ آهي. ان کي جديد اصطلاح ۾ مڪي جي معاشي ناڪي بندي چئي سگهجي ٿو. انهن جڳن جي سرنگڻ مان پاڻ ﷺ جيڪو ٻيو مقصد

حاصل ڪيو اهو قريش کي سياسي طور تي بلڪل اڪيلو ڪرڻ Political Isolation هو. پاڻ ﷺ انهن چئن مهمن دوران جن ۾ پاڻ ذاتي طور تي شامل هئا جتي به ويا اتان جي علائقائي قبيلن سان معاهدا ڪيا، جنهن ڪري اهي قبيلو جيڪي اڳ قريش جا اتحادي هئا هاڻي يا ته پاڻ ﷺ جا اتحادي ٿي ويا يا اهي غير جانبدار ٿي ويا معنيٰ هاڻي نه ته اهي قريش جي خلاف پاڻ ﷺ جو ساٿ ڏيندا ۽ نه ئي وري پاڻ ﷺ جي خلاف ڪابه قريش جي مدد ڪندا. پر انهن ٻنهي جو نتيجو اهو نڪتو ته قريش جي سياسي اثر جو دائرو گهٽجڻ لڳو ۽ پاڻ ﷺ جي سياسي اثر جو دائرو وڌڻ لڳو. قرآن شريف ۾ وچ واري دور جون جيڪي مڪي سورتون آهن انهن مان سورت انبيا ۾ هيءَ آيت آئي آهي:

أَفَلَا يَرَوْنَ أَنَّا نَأْتِي الْأَرْضَ نَنْقُصُهَا مِنْ أَطْرَافِهَا

چانهن کي نظر نٿو اچي ته اسان زمين کي مختلف پاسن کان گهٽ ڪندا پيا اچون؟

يعني اسان زمين کي چئن ئي پاسي ويڙهيندا مڪي ڏانهن پيا اچون. مڪي دور ۾ ئي انهن قبيلن ۾ به اسلام پکڙجڻ شروع ٿي ويو هو. هاڻي چئن ته اسلام مڪي ڏانهن مختلف قبيلن سان گڏ اچي رهيو آهي. هاڻي ان جي شڪل اها بيٺي ته پاڻ ﷺ انهن قبيلن سان معاهدا ڪري ورتا ته پاڻ ﷺ جو سياسي اثر پڻ وڌي رهيو هو ۽ قريش جو گهٽجي رهيو هو.

غزوه بدر: هٿيار بند جهيڙن جي شروعات

رسول الله ﷺ جي انهن وڪن جي نتيجي ۾ هڪ آيد ۽ هڪ آيد وانگر قريش جو هڪ هزار جو لشڪر نڪتو، جنهن جا ٻه سبب ٿي پيا هئا. هڪ اهو ته نخلا ۾ پاڻ ﷺ جيڪو جڻو موڪليو هو ان جو مقابلو قريش جي هڪ واپاري قافلي سان ٿي پيو جنهن ۾ مسلمانن جي هٿان هڪ مشرڪ مارجي

ويو ۽ مسلمان هڪڙي کي قيد ڪرڻ کان علاوه واپاري مال به ڪسي هليا آيا. هاڻي ته مڪي ۾ چوڀول پئجي ويو محمد (ﷺ) جي اها جرئت جو ان جي ماڻهن اسان جو ماڻهون ماري وڌو آهي. اهو هجرت کان پوءِ پهريون قتل هو ۽ اهو مسلمانن جي هٿان هڪ مشرڪ جو آهي. ٻيو اهو ته پاڻ (ﷺ) قريش جي هڪ واپاري قافلي جو تعاقب ڪري ان کي روڪڻ جي ڪوشش ڪئي هئي جيڪو ابوسفیان جي اڳواڻي ۾ شام وڃي رهيو هو پر اهو قافلو مسلمانن جي هٿان بچي نڪري ويو. قافلي جي واپسي وقت ابوسفیان کي وڌيڪ خطرو پئي محسوس ٿيو ڇو ته اهو هڪ تمام وڏو تجارتي قافلو هو جنهن تي هڪ هزار اٺن تي ڪروڙن جو واپاري سامان لڏيل هو، جنهنڪري ابوسفیان قريش ڏانهن هڪ پيغام موڪليو ته مونکي محمد (ﷺ) ۽ ان جي ساٿين مان خطرو آهي ته اهي حملو ڪري اسان کي ڦريندا، تنهنڪري جلدي مدد موڪليو. ٻئي پاسي ابوسفیان پاڻ رستو مٽائي ۽ بدر وٽان لنگهڻ جي بدران هيٺان ڪناري ڪناري سان ٿي لنگهي ويو. هتي مڪي ۾ ابوسفیان جو پيغام پهتو ۽ هوڏانهن نخلا مان ماڻهون روئيندا رڙندا ۽ ڪپڙا ڦاڙيندا پهتا ته محمد (ﷺ) جي ماڻهن اسان جو ماڻهون ماري وڌو آهي ته ان جي نتيجي ۾ قريش جي جذباتي (Hawks) ماڻهن جو پلڙو امن پسند ماڻهن (Doves) کان ڳرو ٿي ويو Hawks ۽ Doves هر قوم ۾ هوندا آهن. هر صورت ۾ مرڻ مارڻ لاءِ تيار ماڻهن کي Hawks چوندا آهن ۽ ويڙهه کا پاسو ڪرڻ وارن ماڻهن کي Doves چئبو آهي. قريش ۾ به ٻنهي قسمن جا ماڻهون موجود هئا.

Hawks ۾ ابو جهل، عتب بن ابی معيط ۽ ٻيا وڏا وڏا ماڻهون هئا. انهن جو چوڻ اهو هو ته هلي مديني تي حملو ڪيو ۽ محمد (ﷺ) ۽ ان جي ساٿين کي ختم ڪري ڇڏيو. ٻئي پاسي انهن ۾ Doves به هئا، جن مان هڪ بزرگ شخص عتب بن ربيع به هو، جيڪو بدر جي ميدان ۾ پهريون مقتول هو، پر اهو تمام شريف النفس انسان هو، ٻيو حڪيم بن حزام هو جيڪو شايد دل ئي دل ۾ ايمان آڻي چڪو هو، پر اڃان ظاهر نه ڪيو هئائين، اهو به هڪ

شريف النفس انسان هو. هي ٻئي شخص چوندا هئا ته هاڻي بلا اسان جي مٿي تان تري ويئي آهي، محمد (ﷺ) ۽ ان جا ساٿي هتان کان هليا ويا آهن، هاڻي توهان به محمد (ﷺ) کي ٻين عربن جي حوالي ڪري ڇڏيو، انڪري ته محمد (ﷺ) ته سکون سان ويهڻ وارو ماڻهون نه آهي، ان کي پنهنجي دعوت ته پڪيڙڻي آهي، ته جيڪا موٽ اسان جي آهي اها ئي ساڳي موت ٻين جي به هوندي، ڇو ته سڀ مشرڪ ۽ بت پرست آهن. هاڻي محمد (ﷺ) جي انهن سان ويڙه ٿيندي ته جي ان ۾ محمد (ﷺ) ڪامياب ٿيو ته اسانجو ڪهڙو نقصان ٿيندو اهو به ته قريشي آهي، اهو بني هاشم مان آهي، جڻ ته پوري عرب ۾ قريش جي حڪومت قائم ٿي ويندي، ۽ جي ٻين قبيلن محمد (ﷺ) کي ختم ڪري ڇڏيو ته جيڪو توهان چاهيو ٿا اهو ٿي ويندو ۽ توهان کي پنهنجون تلوارون پنهنجن پائرن جي رت سان ڪونه رنگڻيون پونديون. آخر محمد (ﷺ) به ته بني هاشم مان آهي. آخر ڪار جڏهن اهي ٻئي ڳالهين سامهون اچي ويون ته Doves بيوس ٿي ويا ۽ Hawks جنگ جو بغل وڃائي ڇڏيو. اهڙي طرح اهي جنگ جي تيارين ۾ مصروف ٿي ويا ۽ هڪ هزار جو لشڪر هر طرح سان تياري ڪري جنگ لاءِ آيا.

هڪڙي ٻي ڳالهه نوٽ ڪيو ته جڏهن ڪافر بدر ۾ وڃ ميدان ۾ پهچي ويا ۽ هوڏانهن پاڻ (ﷺ) به ٿي سڙو تيرهن جو جڻو وٺي پهچي ويا ته مڪي جي لشڪر کي اهو پيغام به ملي ويو هو ته اسان جو قافلو ته بچي نڪري ويو آهي، ته وري حڪيم بن حزام ۽ عتب بن ربيع ابو جهل وٽ آيا ۽ اچي چوڻ لڳا ته اسان جو قافلو ته با حفاظت بچي نڪري ويو آهي هاڻي جهيڙي جي ڪهڙي ضرورت آهي؟ توهان جي حيثيت اها آهي ته جي توهان چاهيو ته اها رتوڇاڻ رکجي سگهي ٿي. عتب بن ربيع ابو جهل کي راضي ڪرڻ لاءِ اها پيشڪش به ڪئي ته اهو جيڪو اسان جو هڪڙو ماڻهون محمد (ﷺ) جي هٿان قتل ٿي ويو هو ان جي خون بها مان ادا ڪرڻ لاءِ تيار آهيان، باقي اسان جو قافلو ته بچي نڪري ويو آهي ان ڪري اسان کي ان رتوڇاڻ کان مڙي وڃڻ

گهرجي.

ان تي ابو جهل مقتول جي ڀاءُ کي گهرائي چيو ته توهان جي ڀاءُ جي خون جو بدلو توهان جي هٿ مان نڪري رهيو آهي. هي آيا آهن ۽ چاهين ٿا ته جنگ نه ٿئي. ان عرب جي رواج جي مطابق ڪپڙا ڦاڙيا ۽ رڙيون ڪرڻ لڳو ته مونکي ته قصاص ۽ بدلو ڪپي مونکي خون بها نه ڪپي! وري اهو ته ابو جهل عتبہ کي اهو به طعنو هنيو ته شايد تون بزدل ٿي پيو آهين ڇو ته تنهنجو پنهنجو پٽ حذيفه سامهون آهي. هڪ عرب جي لاءِ ته اهو وڏو طعنو هو. ان چيو ته ٺيڪ آهي اها ته سڀاڻي خبر پوندي ته ڪير بزدل آهي ۽ ڪير بهادر. نتيجتن اڳئين ڏينهن عتبہ پنهنجي ڀاءُ شيبه ۽ پٽ وليد کي ساڻ ڪري ميدان ۾ آيو ۽ مقابلي لاءِ للڪاريائين. هوڏانهن ٿي انصاري صحابي مقابلي لاءِ ٻاهر نڪتا. عتبہ پڇيو، ڪير آهيو توهان؟ انهن چيو انصارِ مدينه. عتبہ چيو نه، اسان جو توهان سان ڪوبه واسطو نه آهي، پر اسان کي پنهنجي برابر جي ماڻهن سان وڙهڻو آهي اسان انهن هارين سان وڙهڻ نه آيا آهيون. ان تي پوءِ حضرت حذيفه رضي الله عنه پنهنجي پيءُ جي مقابلي لاءِ اچڻ چاهيو پر پاڻ ﷺ منع ڪري ڇڏيو. پوءِ حضرت علي رضي الله عنه حضرت حمزه رضي الله عنه ۽ حضرت عبيده بن حارث رضي الله تعالى عنهم ميدان ۾ نڪري آيا ۽ پهريون قتل حضرت حمزه رضي الله تعالى عنه جي هٿان عتبہ جو ٿيو. اهڙي طرح اهو ئي ماڻهون جيڪو جنگ روڪڻ پيو چاهي، پر بزدلي جو طعنو نه سهي سگهڻ ڪري سڀ کان اڳ جهنم ۾ داخل ٿيو. حضرت علي رضي الله تعالى عنه شيبه کي قتل ڪيو. پوءِ ٻئي لشڪر هڪ ٻئي سان ويڙهه ۾ جتي ويا ۽ ان ۾ الله تعالى پنهنجي مدد سان ايمان واران کي ڪامياب ڪيو ۽ ان ڏينهن کي يوم الفرقان قرار ڏنو ويو.

اتان کان پاڻ ﷺ جي انقلابي جدوجهد جو آخري مرحلو شروع ٿي ويو. هيءُ هٿيار بند جنگ جنهن جي شروعات غزوه بدر کان ٿي، ڇهه سال هلندي رهي. پاڻ ﷺ جي زندگي جا ٻارنهن سال دعوت ۽ ترڪئي، تنظيم

سازي ۽ صبر محض (كُفُوايِدِيَكُمْ) جي مرحلن ۾ گذريا. هي مڪي جا ٻارنهن سال هئا. مديني ۾ اچي پاڻ ﷺ پهرين ڇهن مهينن ۾ پنهنجي پوزيشن ڄمائي، ان کانپوءِ اٽڪل ڏيڍ سال ۾ قریش جي خلاف جتا موڪليندا رهيا جنهن جي نتيجي ۾ هي هٿيار بند ويڙه ٿي. اهڙي طرح ڄڻ ته نانگ کي ٻر مان ڪڍيو ويو آهي، مان اها ڳالهه ڄاڻي وائي چئي رهيو آهيان. ان ڪري جو مڪو ته حرم آهي، اتي وڃي جهيڙو ڪرڻ ڪا چڱي ڳالهه نه آهي. ان ڪري قریش کي اتان ڪڍڻ ائين هو ڄڻ نانگ کي ٻر مان ڪڍي اچجي ۽ پوءِ ان جي منڍي مروٽي وڃي. ان ڪري بدر ۾ انهن جا چوٽيءَ جا ستر سردار ماري ويا جنهن سان انهن جي چيلهه ڀڄي پيئي. ان کانپوءِ ڇهه سال مسلسل جنگ هلندي رهي آهي، جنهن جي نتيجي ۾ غزوه بدر، غزوه احد، غزوه احزاب ۽ غزوه خيبر وغيره ٿيا. محمد رسول الله ﷺ دين جي غلبي جي هن جدوجهد لاءِ پوري تياري ڪئي هئي. ماڻهن کي تيار ڪيو هو، انهن جو تزڪيو ڪيو هو، انهن جي اندر جوش پيدا ڪيو هو ته هر ڇر باداباد، جانيون ڏيڻ لاءِ تيار آهيون، انهن کي ضابطي جو پابند بنائي ڇڏيو هو. ٻئي پاسي انهن جي للهيت ان درجي کي پهچي چڪي هئي ته :

شهادت ۾ مطلوب و مقصود مومن نه مال غنيمت نه کشور کشائی

اها سموري تياري ڪري پاڻ ﷺ ميدان ۾ لڙا هئا. وري مٿان هٿيار بند ويڙه جو مرحلو شروع ٿي ويو ۽ الله تعاليٰ ڪاميابي عطا فرمائي.

جَاءَ الْحَقُّ وَزَهَقَ الْبَاطِلُ إِنَّ الْبَاطِلَ كَانَ زَهُوقًا

انقلاب اسلامي جي واڌاري جو مرحلو

اٺ هجري يا نو هجري ملڪ عرب جي حد تائين انقلاب اسلامي مڪمل ٿي ويو هو. هاڻي ان کان پوءِ جو مرحلو سمجهي وٺو. ڪنهن به سڄي انقلاب جي لاءِ آخري مرحلو انقلاب جي واڌ ۽ تصدير هوندو آهي هي ان جي لاءِ لٽمس ٽيسٽ (Litmus Test) هوندو آهي. اصلي انقلاب صرف اهو هوندو آهي

جو ڪنهن جاگرافيائي، قومي ۽ ملڪي حدن جي اندر محدود نه رهي، پر پکڙجندو رهي. ان ڪري جو انقلاب ڪنهن نظريي جي بنياد تي ايندو آهي ۽ نظريي کي ڪنهن به پاسپورٽ يا ويزا جي ضرورت نه هوندي آهي جيئن هئا ۽ ڪڪر بغير ڪنهن روڪ ٽوڪ جي هيڏانهن کان هوڏانهن هلي رهيا آهن بلڪل اهڙي ئي طرح نظريو به ويندو. نظريو پکڙجندو ته انقلاب جي واڌ ٿيندي. جيڪو انقلاب پنهنجو پاڻ کي انقلاب ته چورائي پر ڪنهن حدن جي اندر محدود ٿي رهجي وڃي اهو اصلي انقلاب نه آهي، پر ان کي صرف ظاهري طور تي انقلاب چئبو. ان جو سڀ کان وڏو مثال ايران جو انقلاب آهي. جيڪر هي ظاهري انقلاب آهي ته بادشاهت ختم ٿي ۽ عالمن جي حڪومت قائم ٿي ويئي پر اهو حقيقي انقلاب نه هون ٿو ته ان ۾ واڌ نه ٿي سگهي آهي. ان کي پاڪستان برآمد ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي هئي ۽ هتان جي اهل تشيع 1989ع ۾ جارحانه انداز اختيار ڪيا هئا پر انهن کي ڪاميابي حاصل ڪانه ٿي، يا وري سڀ کان وڌيڪ سولائي سان عراق ۾ ايڪسپورٽ ٿي پئي سگهيو، ڇو ته اهو گڏيل به آهي ۽ اتان جي پنجنونجاه سيڪڙو آبادي شيعن تي مشتمل آهي، اتي به خميني صاحب کان Strategic غلطي ٿي ۽ ٻنهي ملڪن ۾ ٽڪراءُ ٿي پيو ۽ صدام حسين وڏي هوشيارِي جو ثبوت ڏيندي ان کي عرب ۽ عجم جي جهيڙي ۾ ڦيرائي ڇڏيو. ان طرح جڻ ته عرب نيشنلزم ۽ ايراني نيشنلزم هڪ ٻئي جي مقابلي ۾ اچي ويا. بحر حال ڪنهن نوج انقلاب جو لٽمس ٽيسٽ اهو آهي ته اهو علائقائي حدن کان ٻاهر نڪري ٿو يا نه. انقلاب فرانس رڳو فرانس تائين ئي محدود نه رهيو آهي پر پوري دنيا ۾ پکڙيو آهي ۽ پوري دنيا ۾ جمهوريت جو دور آيو. انقلاب روس لاطيني آمريڪا ۽ ڪيوبا تائين پهتو آهي. اهو ئي سبب آهي جو محمد عربي ﷺ جي انقلاب جو بين الاقوامي ۽ عالمي مرحلو به جلد ئي شروع ٿي ويو جنهن جي شروعات پاڻ ﷺ خود ڪئي. تنهنڪري نه رڳو عرب تائين انقلاب جي تڪميل پاڻ ﷺ ذاتي طور تي مڪمل فرمائي، پر اڳئين

مرحلي ۾ انقلاب محمدي ﷺ جي واڌاري لاءِ بين الاقوامي ۽ عالمي مرحلي جو آغاز به پاڻ ﷺ خود فرمايو.

ان ڏس ۾ تي ڳالهيون نوٽ ڪري وٺو، ته جيستائين صلح حديبه نه ٿيو هئو جنهن کي قرآن **إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُبِينًا** قرار ڏنو، پاڻ ﷺ عرب کان ٻاهر نه ڪو داعي ۽ مبلغ موڪليو ۽ نه ئي وري ڪو خط پٽ ئي موڪليو، پر پوري توجهه عرب جي اندر ئي مرکوز رکيو ته جيئن هتي انقلاب اچي وڃي. ڏهن سالن تائين پاڻ ﷺ مڪي کان ٻاهر وڪ به ڪانه ڪڍي آهي، سواءِ ان جي جو عڪاز جو جيڪو ميلو لڳندو هو جنهن ۾ آس پاس جا قبيلو ايندا هئا ڪڏهن ڪڏهن پاڻ ﷺ اتي هليا ويندا هئا. پاڻ ﷺ پورا ڏهه سال صرف مڪي ۾ پنهنجي دعوت پيش ڪئي آهي. ان کان پوءِ اٺن سالن تائين صرف جزيره عرب جي حدن اندر پاڻ ﷺ دعوت پيش ڪندا رهيا آهن. صلح حديبه کان پوءِ به صرف پاڻ ﷺ خط لکيا آهن. پاڻ هرڪل؛ شاه روم، خسرو پرويز؛ شهنشاه ايران، مقوقس؛ شاه مصر ۽ نجاشي؛ شاه حبشه کي خط مبارڪ لکيا آهن. اهو نجاشي ان وقت مري ويو هو جنهن پاڻ ﷺ تي ايمان آندو هو، ان کي تابعين ۾ شمار ڪيو ويندو آهي، ڇو ته ان جي ملاقات پاڻ ﷺ سان نه ٿي سگهي هئي. جيڪي صحابه ڪرام رضي الله تعاليٰ عنهم حبشه هجرت ڪري ويا هئا انهن سان ان جي ملاقات ٿي هئي.

رسول الله ﷺ جا خط مبارڪ ڪٿي ويندڙ ايلچين مان هڪ ايلچي کي سلطنت روما کي ڏيندڙن قتل ڪري ڇڏيو، جنهن جي نتيجي ۾ روم سان جهيڙو شروع ٿي ويو. ان ڏس ۾ پهريان غزوه موته ۽ پوءِ غزوه تبوك ٿي. پاڻ ﷺ ٽيهه هزار جي فوج وٺي ويهن ڏينهن تائين تبوك ۾ پڙا ڪري ويٺا رهيا. شهنشاه هرڪل ڇو ته اهو ڄاڻندو هو ته پاڻ ﷺ الله جا نبي آهن ان ڪري هو مقابلي ۾ نه آيو، جڏهن ته اهو لکن جي فوج سان شام ۾ پڙا ڪيو ويٺو هو. قصو مختصر پاڻ ﷺ عرب جي ٻاهر انقلاب جي واڌ جي شروعات پنهنجي مبارڪ زندگي ۾ ئي ڪري ڇڏي هئي.

ان کانپوءِ خلافت راشده جي دور ۾ اسلامي فوجون ٽن طرفن ڏانهن پيشقدمي ڪئي آهي. هڪڙو لشڪر سڌو اتر ڏانهن وڌندو ايشيا ڪوچڪ ڏانهن ويو. ٻيو لشڪر اوڀر ڏانهن وڌيو ۽ عراق کان ٿيندو ايران، ترڪستان جيڪو ان زماني ۾ تمام وڏو ملڪ هو ۽ خراسان ڏانهن پيشقدمي ڪندو ويو. جڏهن ته ٽيون لشڪر ٿورڙو اولهه ڏانهن مڙي شام ۽ فلسطين مان لنگهي صحراءِ سينا مان گذري مصر ۽ پوءِ ليبيا وغيره کي اسلام جي رحمت جي چانو عطا ڪندو بحر اوقيانوس تائين پهتو. اهڙي طرح پهرين ٽن خليفن جي دور ۾ صرف چوٿائي صدي ۾ درياءُ گيحون کان بحر اوقيانوس (From Oxus to Atlantic) تائين ۽ هوڏانهن اتر ۾ ڪوھ ڪاف تائين، ان پوري علائقي ۾ انقلاب محمدي ﷺ چانئجي ويو ۽ خلافت عليٰ منھاج النبوه جو نظام عمل ۾ اچي ويو. اها آهي عظمت مصطفيٰ ﷺ جي سفر جي داستان، جنهن جون ڪجهه نشانيون مون توهان جي سامهون رکيون آهن.

عظمت مصطفيٰ ﷺ جو ظهور ڪامل: ڪڏهن ۽ ڪيئن؟

هاڻي آخري نقطو جيڪو مون کي چوڻو آهي اهو ته پاڻ ﷺ جي ان عظمت جو آخري ۽ ڪامل ظهور اڃان باقي آهي. قرآن مجيد ۾ تي دفعا الله تعاليٰ فرمايو آهي:

هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَىٰ وَدِينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ ۝

(التوبه 33، الفتح 28، الصف 9)

اهو ئي (الله) آهي جنهن موڪليو پنهنجو رسول (محمد ﷺ) کي الهدى (قرآن ڪريم) ۽ دين حق ڏئي ته جيئن غالب ڪري ان (دين حق) کي پوري جو پوري نظام زندگيءَ تي.

هن موضوع تي منهنجو ڪتاب ”نبيءُ اڪرم ﷺ جي موڪلڻ جو مقصد“ هن آيت مبارڪ تي مشتمل مقالو موجود آهي. مٿين آيت جي سبب سان رسول الله ﷺ کي موڪلڻ جو مقصد دين جو غلبو آهي، جڏهن ته بعثت

محمدي ﷺ سموري انسان ذات جي لاءِ آهي. اهو مضمون قرآن مجيد ۾ مختلف لفظن ۾ پنج دفعا آيو آهي. پر ان سلسلي ۾ اهم ترين آيت هيءَ آهي ته:

وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا كَافَّةً لِّلنَّاسِ بَشِيرًا وَنَذِيرًا ○ (سبا 28)

اسان ناهي موڪليو توهان کي (اي محمد ﷺ) پر پوري انسان ذات جي لاءِ بشارت ۽ نذار وارو ۽ خبر دار ڪرڻ وارو بنائي.

انهيءَ اڳ پوءِ کي ملائي ڏسو ته نتيجو اهو ٿو نڪري ته بعثت محمدي علي صاحب الصلوٰۃ والسلام جو مقصد مڪمل ڪمال کي ان وقت پهچندو جڏهن پوري الله جي زمين تي ۽ پوري عالم انسانيت تي الله جو دين غالب ايندو، تنهنڪري :

وقت فرصت ۽ ڪهاڻ ڪام اڳي باقي ۽
نور توحيد کا اتمام اڳي باقي ۽!

حديث نبوي ﷺ ۾ قيامت کان پهرين عالمي اسلامي غلبي جون پيشنگويون موجود آهن. محمد رسول الله ﷺ خبر ڏني آهي ته قيامت کان پهرين پوري زمين تي نظام خلافت عليٰ منهاج النبوه قائم ٿيندو. اسان کي يقين آهي ته اهو دور ضرور ايندو ۽ ان وقت حقيقت ۾ الله جي رسول ﷺ جي موڪلڻ جو مقصد پوري طرح ڪمال کي پهچندو. اڄ کان چوڏهن سئو سال پهرين خلافت راشده جي دور ۾ اسلامي فوجن جهڙي طرح ٽن طرفن ڏانهن پيشقدمي ڪئي هئي ان وقت اسلام جو عالمي غلبو ڪو پري نظر نه پئي آيو. اتر طرف وڌندڙ فوجن ايشيا ڪوچڪ ۾ ويڃي ساھ ڪنيو هو ۽ اوڀر ۽ اولھ ۾ اهڙي طرح فتحون ٿي رهيون هيون جو ”رستم تهاڪي سے سيل رواں ہمارا“ ڪابه طاقت اهڙي نه هئي جيڪا اسان جي ان طوفان کي روڪي سگهي، پر ان وقت اسلامي انقلاب کي اندر کان کات هنيو ويو. عبدالله بن سبا نالي هڪ يهودي اسلام جو لباس اوڍي اندروني طور تي انتشار ۽ خلفشار پکيڙي مسلمانن کي اندر کان ويڙهائي ڇڏيو. انهيءَ خلفشار جي نتيجي ۾ حضرت عثمان رضي الله تعالى عنه جي شهادت وارو واقعو پيش آيو ۽

ان کان پوءِ چئن سالن تائين مسلمانن ۾ خانہ جنگي ٿيندي رهي جنهن ۾ هڪ لک مسلمان هڪ ٻئي جي تلوارن ۽ نيزن جو نشانو بنجندا رهيا ۽ قتل ٿيا. اسلامي فتحن جو سلسلو نه رڳو رڪجي ويو پر رجعت قهقري جو شڪار ٿي ويو. پر اسلام جي عالمي غلبي جو اهو ڪم ٿيڻو آهي جنهن جي خبر محمد رسول الله ﷺ ڏني آهي. ۽ حالات ٻڌائي رهيا آهن ته اهو ڪم ڪو گهڻو پري نه آهي. اسان جي شاعر مشرق حڪيم الامت علاما اقبال جيڪو وڏو دوراندیش (Visionary) ماڻهون هو، جنهن جي پنهنجي دعويٰ آهي ته ”گاهِ مری نگاہِ تیز چیر گئی دل وجود“ ان دل وجود کي چيري ڏسڻ واري نظر سان مستقبل جي پڙدن کي ڦاڙي ڏنو آهي ته ڇا ڇا ٿيڻ وارو آهي. ڇا ته وجد جي ڪيفيت هوندي جڏهن مسجد قرطبه جي ٻاهران وهندڙ دريا جي ڪناري تي ويهي علامه اقبال پنهنجو هي وجدان پيش ڪيو هوندو ته: ع

آپِ روانِ کيرِ تيرے کنارے کوئی
 ڏيکھ رہا ہے۔ کسی اور زمانے کا خواب
 عالمِ نو ہے ابھی پردہء تقدیر میں
 میری نگاہوں میں ہے اس کی سحر ہے حجاب
 پردہ اٹھا دوں اگر چہرہء افکار سے
 لا نہ سکے گا فرنگِ میری نواؤں کی تاب!

علامه اقبال وري چوي ٿو:

آساں هو گا سحر کے نور سے آمينہ پوش
 اور ظلمتِ رات کی سيماب پاہو جائے گی!
 پھر دلوں کو یاد آ جائے گا پيغامِ سجود
 پھر جيئن خاکِ حرم سے آشنا ہو جائے گی!
 آنکھ جو کچھ ڏيکھتي ۽ لب ڀڄي آسکتا نھيں
 محو حيرت ہوں گے دنيا نيا سے کيو جو جائے گی!

شب گريزل هوڳ آخر جلوهء خورشيد سے!
 ۽ ڇهن معمر هوڳ نذر توحيد سے!

بس اهو دور اچي ٿي رهندو، پر ياد رکيو ته اهو اهڙي ئي طرح ايندو جيئن
 مُحَمَّدٌ رَّسُولُ اللَّهِ وَالَّذِينَ مَعَهُ جِي محنت ۽ قربانين سان آيو هو. اهي ماڻهون سراسر
 محروم رهجي ويا جيڪي ان دور ۾ موجود هئا ۽ پوءِ به اهي ان جدوجهد ۾
 شامل نه ٿيا. اهي ڪفر جي جهولي ۾ ويٺا رهيا يا انهن نفاق جو پڙو ويڙهي
 رکيو. اهي ماڻهون انتهائي بدبخت ۽ محروم هئا جن کي محمد رسول الله
 ﷺ جو وقت سعادت مليو پر اهي پاڻ ﷺ جا ساٿي نه ٿيا. انهن جي لاءِ روحاني
 ترفع، مٿاهان مقام ۽ جنت جا اعليٰ درجا حاصل ڪرڻ جا ڪيترا موقعا هئا پر
 اهي ماڻهون محروم رهجي ويا. ۽ جن مُحَمَّدٌ رَّسُولُ اللَّهِ وَالَّذِينَ مَعَهُ اَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ
 واري روش اختيار ڪئي اهي ڪامياب ٿي ويا. (آيت جو ترجمو: الله جو رسول
 محمد ﷺ ۽ اهي ماڻهون جيڪي ان جا ساٿي آهن ڪافرن تي گهڻو سخت ۽ پاڻ
 ۾ رحيم آهن.) ۽ انهن ڪامياب واپار جي راه اختيار ڪئي، اهي ڪامياب ٿي ويا.
 جنهن جي باري ۾ قرآن شريف ۾ فرمايو ويو ته:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا هَلْ أَدُلُّكُمْ عَلَىٰ تِجَارَةٍ تُنْجِيكُمْ مِنْ عَذَابٍ أَلِيمٍ ۝ يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ
 وَتُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ ۝ (الصف 10، 11)

اي اهي ماڻهون جن ايمان آندو آهي! ڇا مان توهان جي رهنمائي نه ڪيان
 اهڙي واپار ڏانهن جيڪو توهان کي ڏکيو ٿيندڙ عذاب کان بچائي ڇڏي؟ ايمان
 آڻيو الله ۽ ان جي رسول (ﷺ) تي ۽ جهاد ڪيو الله جي راه ۾ پنهنجي مال
 ۽ پنهنجي جان سان.

هيءُ صورت مبارڪ هنن لفظن سان ختم ٿئي ٿي:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا أَنْصَارَ اللَّهِ أَي ايمان وارو الله جا مددگار ٿيو!

ان کانپوءِ هي لفظ اچن ٿا ته:

مَنْ أَنْصَارِ إِلَى اللَّهِ ڪير آهن منهنجا مددگار الله جي راه ۾؟

تہ ڄاڻي وٺو تہ اسلام جو عالمي انقلاب سڏي رهيو آهي ۽ مَن اَنصَارِي اِلَی اللہ جو آواز اسان پنهنجن روحاني ڪنن سان ٻڌي سگهون ٿا. اقبال حق ۽ باطل جي ميلاپ جي باري ۾ چيو هو:

ستيزه کار رها ہے ازل سے تا امروز
چراغِ مصطفوی ﷺ سے شرارِ بولہبی

حق ۽ باطل جي جنگ ختم نہ ٿي آهي، پر هڪ نئين شان ۽ نئين هيبت سان اچڻ واري آهي. علاما اقبال چواڻي:

ديا ڪو ہے پھر معرکہ روحِ بدنِ پیش

تہذيب نے پھر اپنے درندوں کو ابھارا

اللہ ڪو پامردی مومن پے بھروسہ

ابليس ڪو يورپ کی مشينوں کا سھارا

قرآن جي لفظن ۾ بَأْسٌ شَدِيدٌ ۽ حديث نبوي جي لفظن ۾ اَلنَّحْمَةُ اَلْعَظِيمُ جلد ئي اچڻ واري آهي، اها گھڻو پري نہ آهي ان حق ۽ باطل جي ويڙھ لاءِ كُونَا اَنصَارُ اللہ جو سڏ ٻڌڻ ۾ اچي رهيو آهي، غزوہ جنين ۾ رسول الله ﷺ سڏيو هو:

اِلَیَّ یَا عِبَادَ اللّٰهِ اِلَیَّ یَا اَصْحَابَ الْبَدْرِ اِلَیَّ یَا اَصْحَابَ السَّجَرَةِ

مونڏانهن اچو اي الله جا ٻانهو! ڪاڏي ٿا وڃو اي بدر جي ساٿ ڏيڻ

وارثو؟ ۽ حديبيه ۾ بيعت علي الموت ڪرڻ وارڻو! مونڏانهن موٽي اچو!!

اڄ بہ اهو سڏ عملن موجود آهي، ڪير آهي جيڪو انهيءَ سڏ کي ورنائي؟ جيڪو پنهنجو تن، من، ڏن ان جي لاءِ وقف ڪرڻ لاءِ تيار هجي؟ اهو آهي محمد رسول الله ﷺ سان اسان جو عملي ساٿ، اسان جو عملي واسطو. اهو ئي حب رسول ﷺ جي تقاضا آهي. عيد ميلاد جا جلوس ڪيڏن ۽ محفلون سڃاڻڻ حب رسول ﷺ جي تقاضا نہ آهي. حب رسول ﷺ جي تقاضا اها آهي تہ پاڻ ﷺ جي مشن کي پوري ڪرڻ جي لاءِ تن، من، ڏن ڪٻايو وڃي. حب رسول ﷺ جي تقاضا کي حضرت ابوبڪر رضي الله تعاليٰ عنه سمجهيو هو، جنهن پنهنجو سڀ

ڪجهه نثار ڪري ڇڏيو. هڪ ئي وقت ۾ گهر ۾ بهارو ڏئي سڄو سامان آڻي حضور ﷺ جي پيرن ۾ رکي ڇڏيائين، ۽ جڏهن ان کان ان جي باري ۾ معلوم ڪيو ويو ته فرمايو هٿائين ته گهر ۾ الله ۽ الله جي رسول ﷺ جو نالو ڇڏي آيو آهيان. الله ۽ ان جي رسول ﷺ سان محبت ڪرڻ وارا ته اهي هئا. محفلون ڪرڻ، بيهي سلام پڙهڻ يا جلوس ڪڍڻ حب رسول ﷺ نه آهي! حب رسول ﷺ ته اها آهي ته خلافت عليٰ منهاج النبوه جي قيام جي جدوجهد ۾ جان، مال ۽ وقت لڳايو وڃي. ان ڏس ۾ توهان منهنجي ٻن رسالن ”حب رسول ﷺ ۽ ان جون گهرجون“ ۽ ”نبي اڪرم ﷺ سان اسان جي تعلق جا بنياد“ جو مطالعو ڪيو. انهن ۾ هڪ پورو پيغام عمل ۽ دعوت عمل موجود آهي. اسلام جو عالمي غلبو ۽ نظام خلافت جو قيام هڪ اثر عمل ۽ هڪ اٿل حقيقت آهي، ان ۾ ڪنهن به شڪ ۽ شڪي جي گنجائش نه آهي. ها فرق رڳو ان ڳالهه ۾ هوندو ته ڪير درجاب العالي ڪي حاصل ڪرڻ جي سنهري موقعي مان فائدو حاصل ڪري ٿو ۽ ڪير پنهنجو پاڻ ڪي محرومن جي لسٽ ۾ رکي ٿو. الله تعاليٰ مونکي ۽ توهان کي توفيق ڏئي ته اسان ان ڪشاکش خير و شر ۽ روح و بدن جي وچ ۾ جيڪو مقابلو هلي رهيو آهي، ان جو Climax جيڪو اچڻ وارو آهي، ان ۾ حق جا سپاهي ۽ الله جي دين جا خادم ٿي قرآن حڪيم جي هنن لفظن جي عملي تصوير بڻجي وڃون:

إِنَّ صَلَاتِي وَمَحْيَايَ وَمَمَاتِي لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ ○

بيشڪ منهنجي نماز، منهنجي قرباني، منهنجو جيئڻ ۽ منهنجو مرڻ ان جي لاءِ آهي جيڪو سمورن جهانن جو رب آهي. ان جي لاءِ پڪو عهد ۽ فيصلو ڪيو ته اسان کي انهيءَ جدوجهد ۾ پنهنجو پاڻ ڪي مڪمل ڪپائي ڇڏڻو آهي.

أَقُولُ قَوْلِي هَذَا وَاسْتَغْفِرُ اللَّهَ لِي وَلِكُمْ وَلِسَائِرِ الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ

وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ

وَرَفَعْنَا لَكَ ذِكْرَكَ

بیشک تم نے آپؐ کا ذکر بلند فرمایا

اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِي هَداناَ لِهٰذَا وَمَا كُنَّا لَكَ شَاكِرِينَ
اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِي هَداناَ لِهٰذَا وَمَا كُنَّا لَكَ شَاكِرِينَ

جي قيام جو مقصد

ايمان جي مرڪز ۽ يقين جي سرچشمي

قرآن حڪيم

جي علم ۽ حڪمت جي

وسيع پيماني تي پکيڙڻ ۽ اشاعت آهي

تہ جيئن مسلمان امت جي سمجھدار

فردن ۾ ايمان جي نئين سر تحريڪ شروع ٿي سگهي

۽ اهڙي طرح

اسلام جي ٻيهر اوسر ۽ دين حق جي ٻيهر غلبي

جي واٽ تيار ڪري سگهجي.

وَمَا النَّصْرُ اِلَّا مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ